

Frazeologijos samprata XVIII a. lituanistikos šaltiniuose

Ona Aleknavičienė

Lietuvių kalbos institutas

Raštijos paveldo tyrimų centras

ona.aleknaviciene@lki.lt

STRAIPSNYJE APTARIAMA frazeologizmo ir frazeologijos sampratos šiuolaikinėje lingvistinėje literatūroje problema. Remiantis XVIII a. Prūsijos Lietuvos lituanistikos šaltiniais, analizuojama frazeologizmo ir frazeologijos sampratos istorija, siekiama pagrįsti būtinybę dabartiniuose senųjų raštų tyrimuose minėtus terminus vartoti plačiau, o ne siaurąja prasme.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: frazeologizmas, frazeologija, leksikologija, Prūsijos Lietuva, XVIII a. lituanistikos šaltiniai.

Frazeologizmas lietuvių kalbos žodynuose – tiek bendruosiuose, tiek specialiuosiuose – įprastai apibrėžiamas kaip pastovus, vientisės reikšmės ir vaizdingas žodžių junginys. Palyginkime jo apibrėžtį naujausiame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – DLKŽe) ir *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – BLKŽe), taip pat ankstesniame *Kalbotyros terminų žodyne* (1990, toliau – KTŽ) ir *Tarptautinių žodžių žodyne* (2008, toliau – TŽŽ):

-
- (1) DLKŽe **frazeologizm**||as *lingv.* (2) pastovus, vientisės reikšmės ir vaizdingas žodžių junginys.
-

- (2) BLKŽe **frazeologizmas** *dkt.* (2) pastovus, vientisės reikšmės ir dažniausiai vaizdingas žodžių junginys, kurio reikšmė neišvedama iš jį sudarančių žodžių įprastinių reikšmių, nors gali būti dar suvokiama (pvz.: iš *kailio nertis, rankas laužyti*): *Tās negirdėtas žodis teišliko frazeologizmė. Tyrinėti frazeologizmūs. · plg. idioma.*
- (3) KTŽ 66 **frazeologizmas** 2 – фразеологізм, фразеологічeская единица – phraseologism, phraseological unit – Pastovus žodžių junginys su semantiškai išblukusiais ar apiblukusiais dėmenimis. Dėl to jo reikšmė nutolusi nuo jį sudarančių žodžių reikšmės.
- (4) TŽŽ 252 **frazeologizm||as** [↗ frazeologija], pastovus (nelaisvas) žodžių junginys.

Visoms šioms frazeologizmo apibrėžtims būdingas bendras sąvokos komponentas – *pastovus žodžių junginys*¹.

Frazeologijos samprata skiriasi labiau – ypač išsiskiria *Tarptautinių žodžių žodynas*, frazeologiją apibrėžiantis ir kaip kalbotyros mokslą, tiriantį frazeologizmus, „sparnuotuosius posakius“, patarles, priežodžius bei sentencijas, ir kaip kurios nors kalbos frazeologizmų visumą. Be to, minėtame žodyne frazeologijai, kaip kurio nors autoriaus vartojamų vienetų visumai, priskiriami to autoriaus kalbai būdingi posakiai ir frazės, plg.:

- (5) DLKŽe **frazeologija** *lingv.* (1) 1. frazeologizmų visuma. 2. kalbotyros šaka, tirianti frazeologizmus.
- (6) BLKŽe **frazeologija** *dkt. vns.* (1) 1. mokslas, tiriantis frazeologizmus: *Frazeologija yra kalbotyros disciplinà.* 2. frazeologizmų visuma: *Lietuvių frazeologijos tyrinėjimai.*
- (7) KTŽ 66 **frazeologija** 1 – фразеология – phraseology 1. Kalbotyros šaka, tirianti frazeologizmus. 2. Kurios nors kalbos frazeologizmų visuma.

¹ Plg. apibrėžtį Evaldos Jakaitienės vadovėlyje *Leksikologija: frazeologizmais lietuvių kalboje įprastai laikomi vaizdingi, vientisės, perprasminotos reikšmės, pastoviės leksinės ir gramatinės sandaros žodžių junginiai* (Jakaitienė 2010, 284).

-
- (8) TŽŽ 252 **frazeologija** [gr. *phrasis* + ↗...*logija*]: 1. kalbot.: mokslas, tiriantis frazeologizmus, „sparnuotuosius posakius“; patarles, priešodžius, sentencijas; 2. kurios nors kalbos frazeologizmų visuma; 3. kurio nors autoriaus kalbai būdingi posakiai ir frazės.
-

Taigi frazeologijos apibrėžtis *Tarptautinių žodžių žodyne*, palyginti su kitais žodynais, daug platesnė, į sampratos lauką įtraukianti ne tik frazeologizmus kaip pastovius žodžių junginius, bet ir sakinio lygmens vienetus – „sparnuotuosius posakius“, patarles, priešodžius, sentencijas – ir dėl to ryškiai disonuojanti su čia pat duodama frazeologizmo kaip pastovaus žodžių junginio sąvoka.

Dėmesys į tai, kad senosios raštijos tyrėjams frazeologizmo kaip pastovaus žodžių junginio samprata per siaura, buvo atkreiptas jau anksčiau. Akcentuota, kad frazeologizmais turi būti laikomi ne vien pastovūs žodžių junginiai, bet ir sakiniai (Eckert 1991, 16–18; Aleknavičienė 2014, 13–14; Aleknavičienė 2016, 16–17)², tačiau išsamiau frazeologizmo samprata senajoje lituanistinėje raštijoje neanalizuota. Šio straipsnio tikslai du: 1) ištirti frazeologizmo ir frazeologijos sampratą XVIII a. Prūsijos Lietuvos lituanistikos šaltiniuose ir palyginti su esančia panašaus laikotarpio vokiečių lingvistikos veikaluose; 2) pagrįsti būtinybę teoriniuose ir mokslo taikomuosiuose senųjų raštų tyrimuose minėtus terminus vartoti plačiau, o ne siaurąja prasme. Šių leksikologijos terminų istorija lituanistikos šaltiniuose analizuojama laikantis chronologijos ir taikant istorinį gretinamąjį bei analitinį aprašomąjį metodą.

² Dėl poreikio dabartinės lietuvių kalbos tyrimuose išplėsti frazeologizmo sąvoką įtraukiant ir pastoviuosius sakinius žr. Marcinkevičienė 2001, 81–98; vis dėlto ir dabar dažnai tebesilaikoma tradicinės (siaurosios) frazeologizmo sampratos, plg. informaciją apie kolokacijų ir frazeologizmų duomenų bazės ir lietuvių kalbos kolokacijų žodyno kūrimą (Bielinskienė, Kovalevskaitė, Rimkutė, Vilkaitė 2017, 83–101).

1. Terminai XVIII a. lituanistikos šaltiniuose. XVIII a. pradžios filologinės polemikos šaltiniuose (apie polemiką ir jos šaltinius plačiau žr. Aleknavičienė, Schiller 2008, 97–133) pripažinta, kad lietuvių kalboje yra specifinių leksikos vienetų, teikiančių informacijos apie savitai žmonių suvokiamas tikrovės realijas, jas pavadinančių ne tiesiogiai, bet perprasmintai. Taigi išskirtas specifinis leksikos sluoksnis.

1.1. Michaelis Mörlinas. Pirmasis dėmesį į savitus lietuvių kalbos leksikos vienetus atkreipė šios polemikos iniciatorius Gumbinės kunigas Michaelis Mörlinas (Michael Mörlin, 1641–1708) traktate *Principium primum in lingua Lithvanica (Pagrindinis lietuvių kalbos principas*, Karaliaučius, 1706)³. Šiems leksikos vienetais išskirti jis dažniausiai vartojo lotynišką terminą *idiotismus*:

-
- (9) Mörlin 1706, nach der Zeit / find || einige von diesen fo *pertinaces* geworden / daß Sie durch=||aus nichts wollen *passiren* lassen / was Ihnen nur ein we=||nig *suspect* ist / und mit Ihrem **Idiotismo** nicht überein || kommt.
-
- (10) Mörlin 1706, Drum muß man den || *ufum*, & *quidem verum ufum*, suchen bey den besten und || *accurateften* Köpfen: Und denselben muß man fleißig || *examiniren ex Idiotismis hujus lingvæ*: und alle **Reden** || und **Redens=Arten** / die mit dem Deutchten überein || kommen / müssen vor *suspect* gehalten und angesehen wer=||den / und find daher nicht sicher zu gebrauchen / fordern || vielmehr zu meiden / und zu verwerffen / wenn ich eine an=||dere Redens=Art habe un finde / die gutt Littauisch ist.
-

³ Žinomi du traktato egzemplioriai: 1) Lenkijos mokslų akademijos Gdanko bibliotekoje (Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk: NI 86 5° adl. 15); 2) Saksonijos-Anhalto universiteto ir žemės bibliotekoje Halėje (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt: AB 153123) (Aleknavičienė, Schiller 2002, 79–98); dokumentinis leidimas: Drotvinas 2008, 1–166; internetinis leidinys (perrašas, lietuviškų žodžių indeksas): <www.lki.lt/seniejirastai/>.

-
- (11) Mörlin 1706, Welches iſt denn nun (möchte Iemand ſa=||gen) 18₇₋₁₀ der beſte *ufus*? Und wo findet man denſelben? Ich || wolte wol ſagen: in der *Grammatica*, wie denn viele die || *opion* haben; Allein hier ſind die wenigſten ***Idiotifmi***.
-
- (12) Mörlin 1706, Endlich hat man eine *Grammatica*, die redet von || 18₂₄₋₂₆ ***Idiotifmis, Elegantis*** &c. und dieſen letzten kommen || unfere Littauſche *Grammatiken* nicht bey.
-
- (13) Mörlin 1706, Alle andere *corruptos ufus* zu geſchweigen / || 21₈₋₂₃ muß man nun erwehlen *laudabilem ufum, de quo præ-||ced.* § 20. Und ſiehe mit dem / und aus dem muß derjeni=||ge reden / der da wil recht gutt Littauſch reden. Hieher ge=||hören nun vor allen Dingen die ***Idiotifmi Lithvanici, huic || lingvæ proprii ac ſingulares loquendi modi***. Und die || findet man nicht in der *Grammatica*. Und ſo ja welche || feyn / ſo finds die wenigſten. Drum muß man ſie von al=||en Ecken und Enden zufammen fuchen. [...] Da wird man hernach den Unterſcheid || fehen / und erkennen können / *quod aliud fit Grammati-||cè, & aliud Idioticè & Lithvanicè loqui*.
-

Nei lietuviškų, nei vokiškų pavyzdžių terminui *idiotismus* pailiustruoti Mörlinas, deja, nepateikė. Traktato fragmentai, kuriuose terminas vartojamas, rodo Mörliną kalbant daugiau negu apie vieną žodį, o termino *idiotismus* reikšmę reikėtų suprasti kaip 'frazologizmas', t. y. kaip 'savitas pastovus žodžių junginys ar sakinys'. Tai liudija ir greta šio termino dažnai pateikiamas vokiškas terminas *Redensart* (Mörlin 1706, 16₂₉, 17₂, 17₂₄, 21₂₄).

Kai kur terminas *idiotismus* galbūt galėtų būti suprantamas ir kaip 'įprastinė vartosena, visuomenės pripažinta kalbos norma', apimanti tiek laisvuosius, tiek pastoviuosius žodžių junginius ir sakinius (plg. Mörlin 1706, 3₂₋₆). Tačiau Mörlinas (1706, 18₇₋₂₆) priekaištavo lietuvių kalbos gramatikoms, kad šiuo terminu jo vadinti kalbos vienetai nėra aprašyti ir nėra pateikta vartosenos

pavyzdžių. Šias gramatikas jis laikė tinkamomis tik pradedantiejiems, o ne vartojantiems kalbą praktiškai, t. y. nuolat bendraujantiems su visuomene. Danieliaus Kleino gramatikose aprašomos žodžių junginių sudarymo taisyklės: *Grammatica Litvanica* yra palyginti didelis sintaksės skyrius „De SYNTAXI“ (Kleinas 1653, 144–174), kiek mažesnis vokiškoje jos santraukoje *Compendium Litvanico-Germanicum* (Kleinas 1654, 103–112), tačiau apie pastoviuosius žodžių junginius ir sakinius jose iš tiesų nekalbama. Vadinas, būtent juos Mörlinas turėjo galvoje mesdamas priekaištą lietuviškoms gramatikoms⁴.

Mörliano terminas *idiotismus* vertintinas kaip taikytas pastoviesiems, o ne laisviesiems žodžių junginiams bei sakiniams dar ir dėl to, kad pagrindiniu požymiu jis laikė negalėjimą pažodžiui išversti į kitas kalbas (Mörlin 1706, 21–22). Mörlinas (1706, 16–17) ragino remtis minėtais kalbos vienetais ieškant geros vartosenos modelio. Primygtinai siūlyta vengti sutampančių su vokiškais, skatinta ieškoti tikrų lietuviškų.

XVIII a. vokiečių lingvistinėje literatūroje terminas *idiotismus* neturėjo vienodos ir nekintamos apibrėžties, nors amžiaus pradžioje pradėta intensyviau domėtis kalbos lygmenimis, kurie nepriklausė bendrinei rašomajai kalbai – tiek dėl to, kad iš tiesų nebuvo bendri, tiek dėl to, kad buvo būdingi nuo rašomosios kalbos nutolusioms kalbančiųjų grupėms ar konotuotiems kalbos stiliams (Haas 1994, XXV). Vis dėlto istoriniu požiūriu netikslu teigti, kad terminas *idiotismus* yra XVIII a. naujadaras ir anksčiausiai paliudytas kone amžiaus viduryje vokiečių pedagogo Johanno Bödikerio (Johann Bödiker, 1641–1695) veikale *Grundsätze Der Teutschen Sprache* (1746), kuriame suprastas kaip

⁴ Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatikos *Compendium Grammaticæ Lithvanicæ* Mörlinas nemini. Šios gramatikos pabaigoje yra palyginti didelis sintaksės skyrius „DE SYNTAXI LITHVANORUM“; aprašantis lietuvių kalbai būdingą žodžių jungimą, tačiau irgi nepabrėžiantis pastoviųjų žodžių junginių (Sapūnas, Šulcas 1673, 72–94).

ypatingas kurios nors kalbos sintaksinių žodžių junginių tipas, priklausantis nuo įvairių veiksnių: laiko, vietos, asmens, aplinkybių (plg. Haas 1994, XXV). Vokiškoje lingvistinėje literatūroje terminas *idiotismus* iš tiesų vartotas bent jau XVII a. pabaigoje, o lotyniškoje – bent jau nuo XVI a. vidurio.

Bödikerio, skatinusio mokyklose vartoti vokiečių kalbą ir kovojusio už jos grynumą, 1690 m. išleistoje gramatikoje *Grund-Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben* ir vėlesnėse jos versijose, parengtose jau kitų leidėjų⁵, terminu *idiotismus* apibūdinamos tam tikros išskirtinės kalbos ypatybės. Gramatikos sintaksės skyriuje „Die Wort=Fügung. *Syntaxis*“ akcentuojama, kad kalbos ypač skiriasi žodžių junginiais, todėl reikia nustatyti kiekvienos kalbos specifines ypatybes. Būtent šios ypatybės ir pavadinamos žodžiu *idiotismus*, plg. sampratą 1690 ir 1746 m. gramatikose:

(14) Bödiker 1690, Wort=Fügung hat nicht gleiche || Art in unter-
189₂₃–190₃ fchiedenen Sprachen [...] Darum muß man auch
die || Eigenschaft (**idiotismum**) einer jeden Spra-
che recht || erkundigen.

(15) Bödiker 1746, Diefē Eigenfchaften einer ieden einzelnen ||
357_{10–14} Sprache, heißen ihr **Idiotifmus**: Weil aber || eine
iede Sprache etwas willkürliches ift: || So ift der
Idiotifmus in derfelben veränderlich und nicht
einerlei.

Bödikerio teigimu, kalbos mokėjimą lemia išskirtinių kalbos ypatybių ir savitų žodžių junginių suvokimas, o ne gramatikos taisyklių, žodžių ar frazių žinojimas. Lotyniški terminai *idioma* ir *idiotismus* vartojami lygiagrečiai (Bödiker 1690, 272–273):

⁵ Ši mokyklos skirta gramatika buvo populiari, tačiau pats Bödikeris išleido tik pirmąjį leidimą (1690). Vėliau gramatika perleista keletą kartų: 1698, 1701 (papildytas leidimas), 1709, 1723, 1729, 1746, 1749 m.

-
- (16) Bödiker 1690, Wer die Eigenschaft || einer Sprache beginnet
271₂₈–272₈ zu erkennen / || der wird dann erft derfelben
Sprach=||en mächtig. || Denn das **idioma** oder
idiotifmus, das ift / die || Eigenschaft der Spr-
achen ift der Sprachen Seel || und Leben. Nicht *vo-*
cabula einer Sprache wiffen / nicht *phrafes*, nicht
die gemeine grammatifche || Regeln / heißt eine
Sprache können; fondern ihre || Eigenschaft und
fonderbare Fügung wiffen.
-

Bödikeris, kaip vėliau ir Mörlinas, aiškiai juto skirtumą tarp rašomosios ir gyvosios vokiečių kalbos – jis pabrėžė, kad kai kurie autoriai tik parašo vokiškus žodžius, tačiau tai nesą natūralios, to krašto žmonėms įprastos frazės, jos neatitinką vokiečių kalbos ypatybių; ironizuota: vokiečiai nori būti kitų kalbų mokovais, bet nesuprantą savosios (Bödiker 1690, 271–274).

Sintaksės skyriuje Bödikeris (1690, 279–290) aprašo ne tik frazės, bet ir sakinio lygmens pasakymus: sentencijas, aforizmus, aksiomas, populiarias citasas, patarles, priežodžius. Daroma griežta skirtis tarp 1) patarlės (*Proverbium, Sprüchwort*) kaip baigtinė mintį turinčio, plačiai vartojamo, paremto žinomu sugretinimu posakio, tik taikančio kitur, negu tiesiogiai pasako žodžiai⁶, ir 2) priežodžio kaip frazės (*Adagium, Phrases, phrases adagiosæ, Beisprüche, Sprüchwords=Arten*), paremtos sugretinimu, bet baigtinės minties neturinčios ir einančios kartu su dar bent vienu žodžiu. Kritikuojami šių sąvokų neskiriantys net ir gerai žinomų rinkinių autoriai: Erazmas Deziderijus Roterdamietis (Erasmus Desiderius Roterodamus, 1469–1536)⁷, Justas Georgas Schottelijus (Justus Georgius Schottelius, 1612–1676), Sebastijanas Franckas (Sebastianus Francus Woerdensis, 1499–1542) ir kt.

⁶ Tai metaforiniu reikšmės perkėlimo pagrindu susiformavę vienetai.

⁷ Erazmas Roterdamietis 1500 m. Paryžiuje išleido Antikos autorių 818 patarlių ir priežodžių rinkinį *Adagia*. 1536 m. išėjo komentuotas 3 260 vienetų rinkinys, vėliau daug kartų perleistas, populiarus ir XVIII a.

Bödikeris, veikiausiai remdamasis Schottelijaus veikalu *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache* (1663), patarles vertino kaip iš liaudies ir jos kalbos ateinantį žinių šaltinį, informuojantį apie senovės istoriją, papročius, liaudies veiklą, krašto savitumą, išreiškiantį protingas mintis, apibendrintą patirtį, parodantį pasaulio esmę (Bödiker 1690, 289–291, plg. Schottelius 1663, 1102⁸). Autorius pats buvo surinkęs keletą šimtų vokiečių patarlių rinkinį ir, be kita ko, perspėjo, kad vokiečių patarlės ir priežodžiai dažnai būna atviri, dygūs, šiurkštūs, todėl vartotini ne visur ir ne visada, kad nebūtų sulaukta netikėtos reakcijos. Bödikerio gramatikoje teiginiams iliustruoti pateikiama daug vokiškų priežodžių ir patarlių, o žodžių junginiai dažnai iliustruojami ne tik frazeologizmais (siaurąja prasme), bet ir priežodžiais, patarlėmis bei Biblijos posakiais.

1690 m. gramatikoje Bödikeris vartoja ir terminą *frazeologija* (*Phraseologia*). Dabartiniuose tyrimuose kartais be reikalo remiamasi vėlesne jo gramatikos versija, išleista Johanno Leonhardo Frischo (1666–1743) 1723 m., ar dar vėlesniu 1746 m. leidimu (plg. Kessler 2010, 107), pagal 1723 m. leidimą parengtu ir papildytu Johanno Jakobo Wippelio (1714–1765).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Bödikerio terminas *frazeologija* apima ir laisvųjų, ir pastoviųjų žodžių junginių visumą:

-
- (17) Bödiker 1690 251₁₋₃ Der Deutſchen *Phraſeologia* || iſt entweder *Grammatica*, oder *Metapho-rica*, oder *Adagiofa*. [...] Die gram[m]atifche Weiße iſt die einfältigſte. [...] Die Gleichniß=Weiße iſt zierlicher [...] Die Beyſpruch=Weiße iſt nachdencklich und || ſpietzig.
-

⁸ Atsižvelgdamas į tai, kad patarlės – tai ilgametė tautos patirtis, kurią viena karta išmoksta iš kitos ir taip ją įtvirtina, Schottelijus (1663, 1102) patarlių vertinimą palydi lotyniška patarle *Vox populi, vox DEI*.

„Gramatinę“ (*Grammatica*) frazeologiją Bödikeris laiko pačia paprasčiausia ir pateikia tik pavienių veiksmažodžių, reikalaujančių skirtingo linksnio, taigi veikiausiai turimas galvoje skirtingas veiksmažodžių valentingumas (Kessler 2010, 126–127). „Metaforinė“ (*Metaphorica*, arba *Gleichniß=Weife*) ir „priežodžių“ (*Adagiofa*, arba *Beyspruch=Weife*) frazeologija – jau pastovieji žodžių junginiai, kuriems būdinga perkeltinė reikšmė: jie verčią susimąstyti, esą vaizdingi, stiliaus požiūriu grakštūs arba kandūs. Visi šie trys tipai gramatikoje vadinami dar ir *frazėmis* (*Phrafes*), analizuojami kartu atsižvelgiant tik į žodžių valdymą, grupuojami dažniausiai pagal vardažodžio ar asmenvardžio linksnį⁹. Tarp pavyzdžių neretai pasitaiko ir sentencijų, ir citatų, ir patarlių¹⁰.

Bödikeris nepateikė frazeologizmo apibrėžties, o frazeologiją traktavo kaip frazių visumą. Vokiečių frazeologiją jis laikė vertinga. Jaunimui siūlė užsirašinėti frazes kaip bendruosius teiginius (*Locos Communes*) ir darytis rinkinius, suskirstytus pagal temas arba žanrus (Bödiker 1690, 260). Bödikerio pateiktame grupavimo pavyzdyje matyti ir laisvųjų, ir pastoviųjų žodžių junginių, taip pat ir populiarių citatų, plg.: *Einen mit Liebe umfangen* (Bödiker 1690, 264₂₂); *vor Liebe brennen* (Bödiker 1690, 264₁₇); *Ich wolte mit ihm auß Liebe das Hertz theilen. Luth.* (Bödiker 1690, 264_{24–25}). Prie užrašomų vienetų rekomenduota pateikti trumpus paaiškinimus, kad būtų supranta ma esmė (Bödiker 1690, 265). Kaip geras pavyzdys nurodomas Erazmas Roterdamietis, taip pat minimas Hermanno Ulnerio

⁹ Pvz.: *Für einen streiten* (Bödiker 1690, 258₄); *Einem was zu danck=||en haben* (Bödiker 1690, 256_{17–18}) ir *Einem || güldne Berge verheiffen* (Bödiker 1690, 256_{4–5}); *Oel ins Feuer gieffen* (Bödiker 1690, 258₅).

¹⁰ Pvz.: *GOTT findet wol ein gut Ende* (Bödiker 1690, 255₂₄); *Menschen=Wort können den || Stich nicht halten. Luth.* (Bödiker 1690, 255_{15–16}); *GOTT gebe faulen Händen kein Glück!* (Bödiker 1690, 253₂₆); *Lehre gebet Ehre* (Bödiker 1690, 255₁₂).

(Ulnerus, 1514–1566) žodynas, kuriame pateikta vokiškų ir lotyniškų frazių (Bödiker 1690, 267)¹¹. Paaiškinimų paprastai reikia pastoviesiems idiomiiniams žodžių junginiams ir perkeltinės reikšmės patarlėms bei priežodžiams.

Kalbant apie dar ankstesnėje vokiečių lingvistinėje literatūroje vartotus terminus, pridurtina, kad Schottelijus minėtame 1663 m. veikale *frazėmis* vadino priežodžius: „Sprichwortliche Redarten oder *Phrafes*“. Taigi iš tiesų priežodžius jis skyrė nuo patarlių, tik 5-os knygos skyriuje „Dritter Tractat Von den Teutfchen Sprichwörteren Und anderen Teutfchen Sprichwortlichen Redarten“, pateikdamas nemažą šių kalbos vienetų rinkinį, Schottelijus (1663, 1112–1146) jų sąmoningai neskirstė į minėtas grupes ir sudėjo viską pramaišui¹²:

-
- (18) Schottelius 1663, 1112₄₋₁₀ Und obfchon nicht || möchlich / alle Teutfche **Sprichwörter** / und fonft die rechten Teutfchen **Sprichwortliche Redarten** oder **Phrafes** allhier ingelamt herbey zubringen / fo ift dennach theils aus etzlichen der || vorhin angezogenen Authorum / theils aus anderen Bücheren / auch aus der Erfahrung felbft || eine zimliche Anzahl der Teutfchen Sprichwörter / und Teutfcher Sprichwörtlicher Redarten [...] zufammengesetzt / jedoch ohn fondere Ordnung [...] zulaffen wollen
-

Grįžtant prie Mörlino traktato, reikia pasakyti, kad Bödikerio gramatikos (nei 1690, nei 1701 m. leidimo) kaip šaltinio

¹¹ Turimas galvoje Hermanno Ulnerio žodynas *Copiosa supellex elegantissimarum, Germanicae et Latinae linguae, phrasium* (1-as leidimas išėjo 1571 m., vėliau daug kartų perleistas).

¹² Plg.: *Die Flugel bejchneiden* (Schottelius 1663, 1114₈); *Das Meer ausbrennen* (Schottelius 1663, 1115₃₄); *Warm / wie Eijfen* (Schottelius 1663, 1116₁₀) ir *Des Nachts find alle Katzen grau* (Schottelius 1663, 1114₈); *Fleiß bricht Eiß* (Schottelius 1663, 1123₂₄); *Der nicht wil / der nicht fol* (Schottelius 1663, 1131₁₂).

jis nenurodo. Nors su šia gramatika sietų labai daug lingvisti-
nių idėjų (siekiama aiškumo, artumo gyvajai kalbai, raginama
gryninti kalbą ir šalinti svetimybės, vengti pasenusių žodžių),
Mörlinas mini kitus autoritetus: Marburgo universiteto profe-
sorius, klasikinių kalbų tyrėjo Rudolfo Goklenijaus vyresnio-
jo (Rodolphus Goclenius, Rudolph Göckel, 1547–1628), italų
humanisto, filologo, poeto Julijaus Cezario Skaligerio (Julius
Caesar Scaliger, 1484–1558) ir čekų pedagogo Jano Amoso
Komenskio (Jan Amos Komenský, Johann Amos Comenius,
1592–1670) veikalus.

Kaip minėta, terminu *idiotismus* apibrėžiamų kalbos vienetų
išskirtiniu požymiu Mörlinas laikė negalėjimą pažodžiui išvers-
ti į vokiečių ar kokią kitą kalbą – išversti taip, kad išlaikytų lie-
tuvišką savitumą (Mörlin 1706, 21_{24–27}). Taigi galvoje turėti to-
kie kalbos vienetai, kurių leksinė reikšmė nesuvokiama iš juos
sudarantių žodžių reikšmių. Mintį, kad kai kurių sentencijų
negalima išversti, Mörlinas perėmė iš Goklenijaus veikalų *Ob-
servationum linguae Latinae, sive puri sermonis analecta* (Frank-
furtas, 1 leid. 1601)¹³. Goklenijus savo ruožtu rėmėsi Skaligerio
veikalu *Exotericarum exercitationum* (Paryžius, 1 leid. 1557)¹⁴.
Minėtą ypatybę Skaligeris grindė tuo, kad sentencijos paremtos
tam tikrais išskirtiniais vartosenos (jis irgi vartoja terminą
idiotismus) principais, kurie būdingi tik tai kalbai. Vertimą jis
palygino su žmogaus perkėlimu į kitą koloniją, kur tampama
piliečiu, tačiau neišlaikomas ankstesnis savitumas, plg. frag-
mentus iš Mörlino, Goklenijaus ir Skaligerio veikalų:

¹³ Mörlino nurodyti Goklenijaus veikalų puslapiai sutampa su 1601 m.
leidimu (bet nesutampa su 1604 m.), tad galima manyti, kad Mörlin-
as rėmėsi 1601 m. leidimu ar vėlesniais jo perspaudais.

¹⁴ Skaligeriu Goklenijus remiasi gana dažnai.

-
- (19) Mörlin 1706,
21₂₇–22₄ Goclen. Įpricht p. 60: Quædam locutiones, ||
fententiæ etiam, non possunt in aliam lingvam
trans-||ferri pari cum gratiâ, venustate, elegantiâ, vi,
maje-||tate, Įplendore. *Porrò dicit*: Sic cenfeo, *inquit*
Julius || *Scaliger*, Venere propriâ, quafiq[ue] nativô
cujusq[ue] lingvæ || decore foveri fententias quas-
dam, subnixasq[ue] certis, *ut* || *ita dicam*, **Idiotifmi**
fulturis fultineri, quas in aliam quali || coloniam fi
deducas, iidem sanè sint cives, gratiam pri-||ftinæ
commendationis non retinebunt.
-
- (20) Goclenius
1601, 60₂₆–
61₄ ENimvero quædam fententiæ non pof-||funt in ali-
am linguam transferri pari [c]u[m] gratia, venustate,
elegantia, vi, majesta-||te, Įplendore. || Sic cenfeo,
inquit Iulius Scaliger, Vene-||re propria qualique nati-
vo cujuſq[ue] linguæ || decore foveri fententias
quasdam subni-||xasque certis, *ut ita dicam*,
idiotifmi ful-||turis fultineri, quas in aliam quali
colo-||niam fi deducas, iidem sane sint ciues, gra-
||tiam priſtinæ commendationis non reti-||nebunt.
-
- (21) Scaliger 1557,
364₃₀–365₁₀ An uerum fit: quafdam fententias non poſſe in ||
aliam transferri linguam. [...] Sic itaq[ue] ce[n]feo.
Venere propria, qualique natiuo cuiuſq[ue] linguæ
|| decore foveri fententias quafda[m], subnixasq[ue]
certis, ut ita dica[m], **idio-**||**tifmi** fulturis fultineri:
qua[m] in alia[m] quali Colonia[m] fi deducas,
iidem || sanè sint ciues: gratia[m] priſtinæ com-
[m]e[n]dationis no[n] || retinebu[n]t.
-

Panaši mintis yra ir Schottelijaus veikale, sintaksės skyriuje: vokiečių kalba turinti ypatingo savitumo ir tokių netiesioginių pasakymų, kurių negalima pažodžiui išversti į kitas kalbas neprarandant prasmės; lygiai taip pat miglotai ir nevokiškai skambą patarlės, jei pažodžiui išverčiamos iš prancūzų ar lotynų kalbos (Schottelius 1663, 790, 1111–1112). Neišverčiamumas akcentuojamas ir vėliau. XVIII a. viduryje Johannes Christophas Gottschedas (1700–1766) 2-ajame savo veikalo *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst* leidime (Leipcigas,

2 leid. 1749, 1 leid. 1748) pridėjo skyrių „Von den Kern= und Gleichnißreden der deutſchen Sprache“, kad aprašytų tuos kalbos vienetus, kuriuos turinti tik vokiečių kalba ir kurių negalima pažodžiui išversti į jokią kitą. Jiems įvardyti taip pat vartojamas lotyniškas terminas *idiotismus*:

-
- (22) Gottsched ²1749, Von den Kern= und Gleichnißreden der deutſchen Sprache. || 1. §. || Dadurch verſtehe ich zum Theile die ſo genannten || **Idiotismos**, oder die unfreer Sprache allein || zuftändigen **Redensarten**, die ſich in keine andre || Sprache, von Wort zu Worte überſetzen laſſen.
-

Gottschedo (1749, 497) nuomone, tokie pasakymai esanti kalbos stiprybė, o jei kas rašas taip, kad galima žodis žodin išversti į kitą kalbą, tai tas dar nepajutęs kalbos esmės – jis rašas skurdžiai, mokiniškai, prasčiokiškai. Tik tas užsienietis, kuris supranta ir geba juos vartoti, gali būti tikras, kad gerai moka vokiškai. Gottschedas 1749 m. leidime pridėjo 6 puslapių rinkinį – tai tipiškai frazeologizmai siaurąja prasme, t. y. pastovūs, vientisūs reikšmės ir dažniausiai vaizdingi žodžių junginiai, plg.: *den Bock zum Gärtner ſetzen; einem ein Bad zurichten; einem aus den Augen geſchnitten ſeyn; kurz angebunden ſeyn; lange Finger haben; Erbſen in den Ohren haben; einem eine Falle bauen*, tačiau pasitaiko ir vienas kitas sakinio lygmens vienetas: *die Sache ſteht auf lahmen Füßen; die Sache iſt auf der Neige; die Hoffnung fällt in den Brunnen; wer das Kreuz hat, ſegnet ſich zu erſt; er iſt nicht geſalzen, nicht geſchmalzen* (Gottsched ²1749, 499–504). Vėlesniuose leidimuose, pradėdant trečiuoju 1752 m., Gottschedas sudarė ir nemažą įprasčiausių vokiškų patarlių rinkinį (plg. Gottsched ³1752, 517–528¹⁵; Gottsched ⁵1762, 547–558).

¹⁵ Plg.: *Aus fremdem Beutel iſt gut zahlen; Es find nicht alles Kôche, die lange Meſſer tragen; Gute Tage koſten Geld; Ich weiſ was ich habe, und nicht was ich bekomme; Redet Geld, ſo ſchweigt die Welt; Wer ſchmieret, der fährt* (Gottsched ³1752, 517–528).

Jau laikas pasakyti, kad kai kurie ne tik Gottschedo, bet ir kitų autorių pateikti frazeologizmai šių dienų požiūriu yra tarptautiniai ir, jei būtų išverstį netgi pažodžiui, kitose kalbose turėtų tą pačią perkeltinę reikšmę (žinoma, ne visi). Siužetų, motyvų, įvaizdžių, formulių tarptautinis išplitimas neduoda pagrindo laikyti frazeologiją ir atitinkamai mažuosius tautosakos žanrus autentiškiausiu ir iškalbingiausiu tautų psichinės struktūros atvaizdu (plg. Grigas 1976, 6–14). Nuomonė, kad frazeologija atspindi kalbos savitumą, turėjo didelės įtakos frazeologijai kaip mokslo disciplinai susiformuoti, tačiau, plėtojantis lyginamajai frazeologijai ir paremiologijai, paaiškėjo, kad daug kas, kas iš pradžių buvo priskiriama kurios nors tautos ir kalbos specifikai, jau seniai perėję jų ribas ir yra universalūs dalykai¹⁶. Jei laikomasi požiūriu, paremto neišardomu reikšmės ir raiškos sąryšiu, tai linkstama suabsoliotinti kalbos individualumą, unikalumą, o jei žiūrima reikšmės, tai pripažįstama galimybė arba išversti, arba rasti adekvatų atitikmenį kitose kalbose, tokiu atveju pripažįstamas ir universalumas (plg. Eismann 2002, 107–126; Mieder 2006, 85–87).

Išskiriant frazeologizmus kaip ypatingą leksikos sluoksnį, už „neišverčiamumą“ daug svarbesnis kitas skiriamasis šių kalbos vienetų požymis – frazeologizmų leksinė reikšmė dažniausiai negali būti išvedama iš juos sudarančių žodžių reikšmių.

Kalbant apie frazeologijos sampratą vokiškuose ir lotyniškuose XVI–XVIII a. veikaluose, jau parodyta, kad greta frazių

¹⁶ Universalumas atsiranda dėl to, kad komunikacijos procese kartoja si tam tikros situacijos, kurios kelia problemų ir verčia ieškoti išeičių. Frazeologizmai, ypač patarlės ir priežodžiai, tarsi pasiūlo gatavą sprendimo būdą – jie jau yra, juos tereikia pritaikyti. Panāšios situacijos sukelia panašią reakciją daugelyje tautų, taip atsiranda tipologinių semantikos sutapimų. Be to, kas aktualu vienai visuomenei, greitai pereina į kitą. Dėl šių priežasčių, užuot interpretavus frazeologiją kaip nacionalinio charakterio išraišką, dažnai tenka akcentuoti visuotinai galiojančius žmogiškuosius aspektus ir tirti sąsajas su visuomene nepaisant konkrečių vienetų kilmės.

lygmens nuolat pateikiama ir sakinio lygmens vienetų: patarlių, sentencijų, populiarių citatų. Ir vienais, ir kitais siekiama paliustruoti kokios nors kalbos savitumą. Kaip gyvėsios kalbos faktus, galinčius ne tik paliudyti taisyklingą vartoseną, bet ir padaryti išraiškingesnę pačią kalbą, Mörlinas taip pat nurodo patarles. Ir čia jis remiasi Goklenijumi, plg.:

-
- (23) Mörlin 1706, Goclenius (pricht abermahl p. 41. in || *fine: Notatione dignæ sunt formæ παροιμώδεις, seu* **Proverbi-**||**ales.**
22₂₀₋₂₃ Eben so im Littauifchen / und das um angeregter Ur=||fache willen.
-
- (24) Goclenius QVia tropi sunt orationis lumina, præ-||cipue
1601, 41₂₇₋₃₁ illuftres, infignes, emphaticæ || translationes animaduertendæ. Notatio-||ne etiam dignæ sunt formæ παροιμώδεις, || seu **prouerbiales.**
-

Mörlinas kėlė klausimą ir dėl būtinybės patarles paaiškinti, kaip tai darė Erazmas Roterdamietis priešodžių, patarlių ir sentencijų rinkinyje *Adagia* (1500), sudarytame iš Antikos autorių raštų. Paaiškinimai, Mörlino nuomone, būtų naudingi ir dėl esmės supratimo, ir dėl kalbos pajautimo, o tai esą būtų ypač naudinga pradedantiesiems (plg. panašų teiginį ir Bödiker 1701, 381). Mintį, kad kai kuriuos posakius sunku ne tik tiksliai išversti, bet ir paaiškinti, Mörlinas plėtojo prie patarlių pridėdamas dar ir metaforas bei alegorijas. Šios minties ir atitinkamų sąvokų šaltinis taip pat Goklenijus, plg.:

-
- (25) Mörlin 1706, Goclen. p. 64: **Proverbia**, ficut & || **Metaphoræ, Allegoriæq[ue]** nonnunquam pulchrè explicantur¹⁷.
23₇₋₈
-
- (26) Goclenius Talia **prouerbia**, ficut & **metaphorę, al-||legoriæque** nonnunquam pulcre expli-||cantur.
1601, 64₁₂₋₁₄
-

¹⁷ Lot. *explicare* suprastinas ne kaip *išversti* (plg. Drotvinas 2008, 123), o kaip *paaiškinti*, juolab kad čia Mörlinas kalba ne apie vertimą, o apie būtinybę patarles aiškinti.

Mörlinas taip pat rėmėsi čekų pedagogo Jano Amoso Komenskio lotynų kalbos gramatika *Artis ornatioriae sive Grammaticae elegantis* (Amsterdamos, 1 leid. 1657) įvardydamas ją kaip stilingos kalbos gramatiką ir pritardamas teiginiams apie unikaliąsias kalbų ypatybes. Nors traktate gramatika minima tik kartą ir tik vienas jos skyrius, bet tai, kas jame pasakyta, Mörlinui atrodė tinkama ir lietuvių kalbai¹⁸:

-
- (27) Mörlin 1706, Vide quoque || *Comenii Grammaticam elegantem* & quidem totum Ca-||put de **Idiotismo** pag. 13. & seqq. Hęc omnia dico & || de **Lithvanismo**.
-

Komenskis gramatikos *Artis ornatioriae sive Grammaticae elegantis* III skyriuje pateikė termino *idiotismus* apibrėžtį ir išskyrė du jo tipus – leksikos ir gramatikos. Komenskio supratimu, idiotizmas yra tai, kas kalboje savita ir priimta kaip patikima kalbos norma. Tam šiek tiek prieštarauja kitas teiginys, kad kočia nors savita ypatybė gali būti būdinga arba tik vienai kalbai – tai „griežtasis“ idiotizmas, arba dviem ar kelioms kalboms – tai „laisvasis“ idiotizmas:

-
- (28) Comenius **Idiotismus**, eřt Lingvę alicujus peculiaris & pro- 1657, 460 ||pria loqvendi confvetudo emphatica. II_{13–15} 2 Eřtqve duplex, *Lexica & Grammatica*
-
- (29) Comenius Eřt autem **Idiotismus** vel *strictus*, uni Lingvę || 1657, 460 ita proprius, ut alię non imitentur; vel *laxus*, dua- II_{30–32} ||bus aut pluribus lingvis communis.
-

Komenskis aprašo daugiausia tai, kas būdinga lotynų kalbai: tiek pavieniams žodžiams, tiek žodžių junginiams, tiek sentenci-

¹⁸ Kuriuo leidimu galėjo būti remtasi, nenustatyta, straipsnyje remiamasi pirmuoju. Atkreiptinas dėmesys, kad terminas *idiotismus* yra ir vieno Komenskio veikalo pavadinime: *Linguae Bohemicae thesaurus, hoc est lexicon plenissimum, grammatica accurata, idiotismorum elegantiae et emphases adagiaque* (1612–1656).

joms. Frazių idiotizmas – tai vienos kalbos žodžių jungimas pagal prasmę ir būdą taip, kaip nejungiami kitose kalbose (Comenius 1657, 465); sentencijų idiotizmas – kai vientisa jų reikšmė išreiškiamą taip, kaip kitoje kalboje negali būti išreiškiamą (Comenius 1657, 470). Vadinasi, pagrindiniai šiuo terminu Komenskio apibūdinamų kalbos vienetų požymiai – išskirtinumas kitų kalbų atžvilgiu ir įprastumas savojoje. Savitus lietuvių kalbos vienetus Mörlinas (1706, 22₆₋₇) vadina *lituanizmais* („Hæc omnia dico & || de Lithvanifmis“), tikėtina, veikiamas panašių Komenskio terminų, pgl.: *Hebraifmus*, *Græcifmus*, *Germanifmus*, *Polonifmus*, *Hungarifmus* (Comenius 1657, 461 I₄₋₅).

1.2. Jonas Šulcas. Antras XVIII a. pradžios filologinės polemikos šaltinis, išleistas tuojau po Mörlino traktato pasirodymo, – į lietuvių kalbą išversta dešimtis Ezopo pasakėčių. Knygelės *Die Fabeln Aesopi, zum Versuch nach dem Principio Lithvanicae lingvae Litauisch vertiret* (Karaliaučius, 1706) pavadinimas aiškiai rodo ryšį su Mörlino traktatu, o pagrindiniai sąlyčio taškai ir požiūris į aktualius leksikos dalykus matyti vokiškoje pratarmėje ir vertimo komentaruose¹⁹.

Domėtis lietuvių kalba ir tautosaka Šulcą paskatino būtent Mörlinas, kai Šulcas, atvykęs į Gumbinę, jam pasakė, kad nenori pasilikti lietuviškose vietovėse ir tikisi dirbti vokiškose. Mat ta lietuvių kalba, kuria rašomos knygos, jam atrodanti keista, nesklandi, sujaukta: „wunderlich / felzam und || verwirret“ (Šulcas 1706, [I]₁₈₋₁₉). Šulco nuomonė pasikeitė perskaičius Mörlino traktatą *An Lithvanicae lingvae Reformatio sit necessaria?*, o perrašęs spaudai *Principium primarium in lingua Lithvanica*, galutinai įsitikino,

¹⁹ Išlikęs tik vienas egzempliorius, saugomas Krokuvos nacionalinio muziejaus Kunigaikščių Čartoryskių bibliotekoje (Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Książąt Czartoryskich: 35174/1); dokumentinis leidimas: Citavičiūtė 2008, 1–206; internetinis leidinys (perrašas, lietuviškų žodžių formų konkordancijos, indeksas): <www.lki.lt/seniejirastai/>.

kad rašomąja kalba parašytos knygos skiriasi nuo to, kas rašoma remiantis gyvąja kalba, t. y. taisyklingais lietuviškais posakiais ir savitais pasakymais, jo irgi vadinamais terminu *idiotismus*:

-
- (30) Šulcas 1706, Nun || weiß / GOtt Lob! was für ein Unterfcheid || ift
[2]₁₄₋₂₇ zwifchen dem Littaufchen / was man in || Büchern
hat / und dem / was mit groffer || Mühe und Fleiffe /
aus den rechten Littau=||fchen **Redens=Arten**
und **Idiotifmis** verftån=||diger Littauen zufammen
gelesen und *colli-*||giret wird. || Wolgemeldter Herr
Pfarrer || hat mich zu dem Ende *animiret* / keine
Ge=||legenheit vorbey zu laffen / fondern alles was ||
nur merckwürdig im Littaufchen auffzuführen=||ben:
infonderheit / ich folle die *Dainas* der || Littaufchen
Mågde / welche §. 34. *des Prin-*||cipii *commendiret*
werden / fleißig *colligi-*||ren.
-

Mörlinas ragino Šulčą užsirašyti tai, kas savita lietuvių kalboje, skatino lyginti ir analizuoti. Šulcas ėmėsi rinkti lietuvių dainas ir įvertino jas kaip turinčias gerų posakių, kuriuos vadino *frazėmis*:

-
- (31) Šulcas 1706, Und das habe gethan / und den An=||fang ge-
[3]₁₋₁₁ macht / auch derfelben ein gut Theil || ſchon
gefamlet. Darinnen finde nun meiſts || rechte /
gute / gebräuchliche Littaufche Worte / || von
welchen nicht die helffte in den Littau=||fchen
Büchern gelesen / oder gefehen habe: || und wenn
ſie auch ſehe / ſo ſind ſie nicht *in* || *loco*, und wo
ſie hingehören / *adhibiret* / || der recht guten
Redens=Arten / die wir || **Phraſes** nennen / und
deren darin viele zu || finden / zugeſchweigen.
-

Mörlinas ne tik atkreipė Šulco dėmesį į rašomosios ir gyvosios kalbos skirtumų priežastis, bet ir paskatino išversti į lietuvių kalbą Ezopo pasakėčias, kad būtų parodytos gyvosios kalbos galimybės. Apie savitas lietuvių kalbos ypatybes Šulcas rašo pasakėčių komentaruose: dauguma jų susijusios su žodžių junginiais

ir sakiniais. Komentuodamas pirmos pasakėčios „Gaidys randa baltų brangû Akmenelû wieną“ frazę *ne žinnai kaip fu tom's gywent'*, Šulcas prideda ir lietuvišką pavyzdį, kurį traktuoja kaip lietuviams būdingą:

(32) Šulcas 1706, *Idiotifmus* eft dicere: ne mokia / ne zinna || kaip
3₁₋₂ fu Iâuczeis gywent'.

Akivaizdu, kad tai nėra idioma. Lietuvišką pavyzdį reikėtų interpretuoti kaip gyvajai kalbai įprastą pasakymą – viena iš *gyventi* reikšmių ‘dirbti (žemę)’, plg. LKŽe s. v. *dirbti*:

(33) LKŽe 6. tr. *dirbti (žemę)*: Gyvenu lauką B. Jis miestelio daržus gyvėna Skr. Jau žemę gyvėna rugiams Krtn. Reik bulvėms žemę gyventi Šts. Čia dirva gyventa J.Jabl. Gyvėnamas (*dirbamas*) jautis. MŽ561. Tą žemę pro sniegą reikia gyvėt Skr. Saulelė gyvena žemę Tl. Tada išeit žmogus savo darbop ir aria (gyvena) savo lauką ik vakaro BBPs104,23.

Abejotina, ar Šulcas suprato, kad minėtos pasakėčios vertime ir jo komentare daugiareikšmis žodis *gyventi* turi skirtingas reikšmes: pasakėčioje *gyventi* ji traktuotina kaip ‘daryti ką su kuo, elgtis su kuo, naudotis kuo’, o komentare – ‘dirbti (žemę)’. Mat pasakėčios morale kalbama apie žmogų, gavusį gėrybių ir nežinantį, ką su jomis daryti, kaip jas panaudoti, ar laikyti vertingomis. Į tai, kad reikšmės skiriasi, atkreipė dėmesį ir Jokūbas Perkūnas (žr. toliau 40 pavyzdį ir komentarą).

Pasakėčių vertimą Šulcas paprastai komentuoja tik tada, kai nori pabrėžti, kas yra lietuviams įprasta vartosena, plg. tekstą ir komentarą, kurio esmė – vienaskaitos 2-ojo asmens vartojimas (žr. 35 pavyzdį). Nors iš tiesų tokia vartosena būdinga ir lotynų kalbai, laikoma taisyklinga, Šulcui svarbu, kad tai būdinga ir lietuvių kalbai: lietuviai panašiais atvejais 2-ąjį asmenį vartoja „pagal savo [kalbos] dvasią“. Argumentuodamas Šulcas daugiausia mini Komenskio ir Goklenijaus veikalus. Jis, kaip ir Mörlinas,

šioje vietoje remiasi Komenskio gramatika *Artis oratoriae sive Grammaticae elegantis*, plg.:

(34) Šulcas 1706, 3 ₄	(c) <i>Galli ir taip fakyt</i>
(35) Šulcas 1706, 4 ₁₋₁₇	(c) Eine sehr gebräuchliche Art bey den Lit= tauen. Wenn wir deutſche ſprechen: Man kan auch ſo ſagen / ſo ſprechen ſie: <i>Galli ir taip fakyt</i> . Und eben diſ iſt die Urfache / daß alle Lehren aus dieſen Fabuln in der an= dern Perſon ſetze: <i>nam ſecunda Perſona ſin- gularis illis adhibetur pro quavis aliã (ſingulari vel plurali). Ita & Latini loquuntur: Neſcias quô te vertas. Commen. Gramm. Eleg. p. 55. §. 46 & Goclen. p. 387. [...]</i> Und eben ſo iſts im Littauſchen / daß ſie alle dergleichen Reden <i>ex ſuo Genio</i> in die 2. Perſon bringen
(36) Comenius 1657, 483 ₄₈₋₅₂	Contra ſit, qvum ſecunda ſingularis pro qvavis alia (ſingulari vel plurali) uſurpatur: Vt, <i>Neſcias quô te vertas</i> : i. e.: <i>Neſciat quis qvô ſe vertat</i> : vel, <i>Neſcio qvô me vertam, neſcimus qvo nos & c</i>

Aiškindamas lietuvišką konstrukcijų savitumą, kai išlaikoma vieno veiksmazodžio bendratis, o kitas veiksmazodis nepasakomas, t. y. elipsę (lietuviai tai darą dažniau negu darę lotynai), Šulcas duoda pavyzdį irgi veikiausiai iš Komenskio gramatikos, plg.: *Invidere omnes mihi* «corr. *mihī*, *morde-||re clanculum* (*cæperunt* wird weggeworffen) (Šulcas 1706 2₂₅₋₂₆) ir *Invi-||dere omnes mihi, mordere clanculum [...]* (*Videtur ellipſis eſſe verbi, cæperunt.*) (Comenius 1657, 483₃₅₋₃₈).

Pasakėčias Šulcas vadina *prilyginimais* ir pabrėžia jų sąsają su Biblijos Saliamono patarlėmis ir kitais posakiais, kuriuos reikia suprasti kitaip, negu tiesiogiai pasako juos sudarantys žodžiai. Iš esmės turimos galvoje alegorijos – netiesioginės, paslėptos reikšmės pasakymai, paremti sugretinimu, o pasakėčių atveju – didaktiniai pasakojimai, kuriuose konkrečiais siužetais reiškiamos pamokomosios etinės idėjos, plg.:

-
- (37) Šulcas 1706, Die || Sprüchwörter des allerweifeſten Königs
[13₂₅-14₄] Sa=||lomonis heißten im Ebräiſchen [...] *Similitudi-*
nes, Parabolae. Von der Hagar und Sara redet ||
der Apofitel Paulus *Gal. 4. 24.* lauter ἀλληγορού-
μενα, und folche Dinge / die gantz anders
müſſen erkläret und ausgeleget werden / als die
Worte || an ihnen ſelber lauten. Was ſind aber
die Fabu=||len anders / als folche *allegoriae,*
ſimilitudines und *Parabolæ*?
-

Pasakėčias Šulcas priyigino ne tik alegorijoms, palyginimams ir parabolėms, bet ir patarlėms, bendrumą su šiomis išvelgdamas dėl netiesioginės kalbos, bet labiausiai dėl pamokomojo turinio (Šulcas 1706, [9]₁₈-[10]₁₂).

XVIII a. pradžioje Prūsijos Lietuvoje iškėlus gyvąją kalbą kaip pagrindinę rašomosios lietuvių kalbos gaivinimo priemonę, imta užrašinėti priežodžius, patarles ir posakius. Senų lietuviškų priežodžių ir posakių rinkinį, beje, ketino parengti ir pats Mörlinas. Jis ragino ir kitus pasidalyti tuo, ką turi, ir taip sukaupti dideles atsargas (Mörlin 1706, 21₁₅₋₂₃).

1.3. Jokūbas Perkūnas. Yra žinoma, kad lietuviškas patarles užrašinėjo trečiasis filologinės polemikos dalyvis – Valtarkiemio kunigas Jokūbas Perkūnas (Jakob Perkuhn, Perkhun, 1665–1711), 1706 m. paskelbęs traktatą *Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift (Pagrįsta nuomonė apie dešimtį į lietuvių kalbą išverstų Ezopo pasakėčių ir jas įkvėpusį raštą)*²⁰. Mörlinas jo rinkinį minėjo kaip didelį ir vertingą, pageidavo, kad būtų platinamas ir pildomas, bet ne vokiškais, o „grynais“ lietuviškais pavyzdžiais,

²⁰ Žinomas tik vienas egzempliorius, 2002 m. rastas Bavarijos valstybinėje bibliotekoje Münchene (Bayerische Staatsbibliothek München: 4 A. gr. b. 80); kritinis leidimas: Aleknavičienė, Schiller 2008, 1–186; internetinis leidinys (perrašas, lietuviškų žodžių formų kordancijos, indeksas): <www.lki.lt/seniejirastai/>.

pridedant dar ir paaiškinimų, kaip darė Erazmas Roterdamiētis savo patarlių rinkinyje:

-
- (38) Mörlin 1706, §. 33. Drum iŧt die Arbeit des *Tit.* Herrn Pfar=||ern von Walterkehrn / *Perkuhnii*, ein vieles werth / || der einen ziemlichen Vorrath von **Sprüch=Wörtern** zufam=||men getragen hat. Nur das eine verlange ich dabey / daß ſie || *dilatiret* / und *propter copiam vocabulorum* (wenn ja || *Tit.* Herr Walterkehrer ſelbŧ ſo eine groŧŧe Arbeit nicht über || ſich nehmen wolte [etc.]) nicht mit *Germanifmis* angefüllet / || ſondern von einem *pu-ren* Littauen *amplificiret* / und mit an=||dern Worten gegeben werden. *Erafmus* hat ſeine *Prover=||bia* weitläufftig gnug gemachet.
-

Perkūnas rašė ir vokiečių–lietuvių kalbų ŧodyną. Jį buvo maŧęs Ruigys, tačiau tolesnis ŧodyno likimas neŧinomas (Ruigys 1747, 2v–3r). Perkūno ŧodyną ir kelių ŧimtų patarlių rinkinį nurodo ir Jonas Jokūbas Kvantas (Johann Jakob Quandt, 1686–1772) apraŧydamas Valtarkieĳio parapijos kunigus:

-
- (39) Quandt 4 34r 1690. Jacob Perkuhn, Iŧdagga-Pr. [...] Er hat ein || geŧchrieben[e]s *Litth. Lexicon* auch einige || *centurien* v[on] ***Proverbiis Lithuanici*** i[n] *MS^o* || freilaŧŧe[n].
-

Nei ŧodynas, nei patarlių rinkinys nėra išlikę²¹, tačiau jų paminėjimas dviejuose XVIII a. ŧaltiniuose nepalieka abejonių, kad jau pačioje ŧio amŧiaus pradŧioje imta fiksuoti posakius ir specifinius ŧodŧių junginius, turinčius vientisą reikŧmę, išsiski-

²¹ Jurgis Lebedys (1956, 14–16) darė prielaidą, kad LMAVB saugomas prieŧodŧių, patarlių ir mįŧlių rinkinys *Litauische Sprichwörter und Rätsel* galbūt galėtų būti priskiriamas Perkūnui, tačiau 2011 m. nustatyta, jog ŧis rinkinys – Jokūbo Brodovskio (Jakob Brodowski; 1692–1744) autografas (Aleknavičienė 2011, 39–72).

riančius sustabarėjimu ir vaizdingumu, teikiančius informacijos apie savitą tikrovės suvokimą, minčių ir jausmų reiškimą.

Perkūnas taip pat vartojo lotynišką terminą *idiotismus*. Terminu apibūdinami du pavyzdžiai ir dar kartą jis pavartojamas apibendrinant Ezopo pasakėčių vertimą kaip prieštaraujantį įprastinei lietuvių kalbėsenai:

-
(40) Perkūnas
1706, 11 ₁₇₋₂₃	Daß ein Idio- tīfms ųey: <i>Jáućies gywet</i> gefteh ichts / aber hieher ųchickt ųichs nicht. Der <i>Vulgus</i> ųagt: <i>Neżinnójei Jáućieis gywet</i> , das iųt / <i>árt</i> , <i>iųzmóķfi gywet</i> <i>Arkleis</i> . Diefes Wort brau= chen ųie <i>propiě</i> vom Ackerbau. <i>Ne tur ne Pláuko</i> (<i>Gal- wijū</i>) <i>ku gywes</i> ? Er hat keine Klau Vieh / womit wird er den Acker betreiben?
(41) Perkūnas
1706, 15 ₅₋₆	<i>l. 12. Naŗrus atweres. Vulgus</i> nach ųeinem Idiotiųmo ųagt: <i>iffiŗojes iųzmete</i> .
(42) Perkūnas
1706, 21 ₉₋₁₃	So wie nun aus diefem allen erhellet / daß die zehen Fabelchen / die kaum einen Bogen ausmachen dūrff= ten / fehr wider den Litthauųchen idiotiųmum und alfo <i>contra Vulgus</i> , von dem man ųberflūŗige Worte machet / ųchnurtracks lauffen
-

Nė vienas iš dviejų čia nurodytų žodžių junginių – *Jáućies gywet* (Perkūnas 1706, 11₁₈) ir *iffiŗojes iųzmete* (Perkūnas 1706, 15₆) – pagal dabartinę idiomos sampratą (žr. Burger ⁴2010, 85–105, Jakaitienė ²2010, 286–288) nepriskirtinas idiomoms, t. y. semantiškai visiškai nemotyvuotiems frazeologizmams, kurių dėmenys, atskirai imant, yra desemantizuoti. Tai veikiau laisvieji gyvosios kalbos žodžių junginiai. Pirmasis jų *Jáućies gywet* gali būti laikomas kolokacija (dėl sampratos žr. Marcinkevičienė 2001, 83–85; Burger ⁴2010, 52–55; Jakaitienė ²2010, 281) ar tropiniu frazeologizmu, bet ne idioma. Perkūno vartojamas *idiotismus* suprastinas dvejopai: kaip ‘savitas pasakymas’ ir kaip ‘įprastinė vartosena; visuomenės priimta kalbos norma’. Trūksta duomenų nustatyti, koks žodžių junginys įeina į są-

voką – laisvasis ar pastovusis, ar įeina ne tik junginys, bet ir sakinys.

Mörlinas teigė, kad nereikia laikyti gera visos lietuvių vartosenos, nes daug kur ji gali būti paveikta vokiečių kalbos („durch die *Germanifmos corrumpiret*“ Mörlin 1706, 16_{24–25}); įtartinais reikia laikyti visus žodžius ir posakius, kurie sutampa su vokiškais. Sutampančių reikia vengti, šalinti iš lietuviškų žodžių ir priešodžių rinkinių. Perkūnas, skirtingai negu Mörlinas, nekėlė klausimo dėl leksikos vienetų kilmės, neskirstė į savakilmius ir skolintinius ar verstinius.

Pastoviųjų žodžių junginių – tiek motyvuotųjų, tiek nemotyvuotųjų – ar priešodžiams ir patarlėms artimų sakinių Perkūno traktate pateikta nemažai, plg.:

(43)	Perkūnas 1706, 14 ₁₂	<i>Krauje sawo atgáuť</i> ‘atkeršyti, atsiskaityti’
(44)	Perkūnas 1706, 14 ₉	<i>Gala saw pafidaryfu</i> ‘nusižudysiu’
(45)	Perkūnas 1706, 14 ₈	<i>baijie Gála turrêjo</i> ‘mirė baisia mirtimi’
(46)	Perkūnas 1706, 15 ₃	<i>Pedas idut</i> ‘pamokyti, patarti, duoti mintį’
(47)	Perkūnas 1706, 15 _{7–8}	<i>i wiena</i> <i>Dáikta fufego</i> ‘krūvon, kartu, į vieną vietą susiėjo’
(48)	Perkūnas 1706, 16 ₁₆	<i>Diaw’s</i> «err. <i>Diew’s</i> » <i>mane ifz tu Bedû ifzgone</i> ‘Dievas mane išgelbėjo’
(49)	Perkūnas 1706, 18 _{7–8}	<i>Pade’</i> <i>Die’s!</i> ‘sakoma sveikinant dirbantį’
(50)	Perkūnas 1706, 5 ₁₆	<i>Jau buwo nutweres Kurt’s kifzki, ale tikt ifzbêgo</i>
(51)	Perkūnas 1706, 11 _{19–20}	<i>Nežinnójei Jáúcieis gywet,</i> <i>das ift árt’, ifzmôkfi gywet’ Arkleis</i>
(52)	Perkūnas 1706, 11 _{15–16}	<i>Buwo Diew’s dáwes,</i> <i>ale nežinnojo kawôt, ifzwartôt</i>
(53)	Perkūnas 1706, 11 _{21–22}	<i>Ne tur ne Pláuko (Gal- wijû) ku gywes?</i>
(54)	Perkūnas 1706, 11 ₂₇	<i>Mane pargywénes, kur gáuſi kita?</i>

(55) Perkūnas 1706, 19₁₈₋₁₉ *wert' toke* || *Gywáta jieškôt'*

(56) Perkūnas 1706, 13₁₄ *nei dilwo* «err. *diewo*», *nei wél' no bijodamafi*

Visų trijų XVIII a. pradžios filologinės polemikos dalyvių – Mörlino, Šulco ir Perkūno – vartojami terminai ir teiginiai leidžia įžvelgti leksikologijos užuomazgas ir daryti išvadą, kad ši diskusija gana anksti paskatino lingvistinės minties raidą. Teoriniai ir praktiniai darbai ėjo vienas paskui kitą: Mörlinas paskelbė lietuvių kalbos vartojimo principus ir kvietė kunigus juos svarstyti, Šulcas norėjo parodyti, kaip šie principai gali būti realizuojami praktiškai, o Perkūnas, įvertinęs Mörlino teorinį ir Šulco praktinį darbą, analizės rezultatus išdėstė traktate (ši traktatą galima laikyti ir analitine *Ezopo pasakėčių* recenzija). Lingvistinė literatūra Perkūnas rėmėsi daug mažiau negu Mörlinas, mažiau dėmesio skyrė ir teoriniam leksikos normų svarstymui. Jo tiriamoji veikla pagrįsta labiau praktiniu (empiriniu) lygmeniu – kalbos duomenų rinkimu, lyginimu ir teikimu, bet ne teoriniais apibendrinimais ir griežtų sprendimų priėmimu. Tačiau Perkūnas jokių būdu nebuvo nusiteikęs prieš gyvąją kalbą²². Nors Mörlino ir Perkūno pozicija kalbos norminimo klausimais kai kur skirtinga, bet argumentavimo būdas panašus – paremtas gyvosios kalbos faktų kėlimu ir įprastinės vartosenos parodymu suprantant ją kaip visuomenėje priimtą kalbos normą.

1.4. Pilypas Ruigys. Valtarkiemio klebonas Pilypas Ruigys (Philipp Ruhig, 1675–1749), taip pat dalyvavęs polemikoje ir vėliau pateikęs apie ją informacijos, savo lietuvių kalbos tyrimus paskelbė tik 1745 m. Jis gerai žinomas kaip pirmasis lietuviškų

²² Pagrindinis ir vienintelis Perkūno argumentas, kritikuojant *Ezopo pasakėčių* vertimą, buvo liaudinė vartosena. Beveik prie kiekvieno taisymsio Perkūnas teikė variantą ar net keletą iš gyvosios kalbos – žodis *Vulgus* jo traktate pavartotas 84 kartus: „*Vulgus* špricht“; „*Vulgus* šagt“; „*Vulgus* redet“; „*Vulgus* šagt besser“; „*Vulgus* lieber“ ar tiesiog „*Vulgus*“.

dainų skelbėjas, į du traktatus – rankraštinį *Meletema lingvam Lituanicam* (1735) ir spausdintą *Betrachtung der Litauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften* (1745) – įdėjęs dainų, kad parodytų lietuvių kalbos patrauklumą. Lietuvius jis laikė mokačiais sąmojingai kalbėti, suvokiančiais kalbos savitumą, dainose vartojančiais aliuzinių, tropinių ir mįsles primenančių pasakymų. Šiems pasakymams pailustruoti Ruigys (1745, 71–74) pateikė 14 patarlių ir 11 mįslių (žr. taip pat Ruigys 1735, [84–86], kur patarlių ir mįslių atitinkamai 10 ir 5). Terminą *idiotismus* vartojo teigdamas, kad iš dainų ir iš lietuvių moterų, kurios mažai bendrauja su vokiečiais, galima išmokti daug idiominių pasakymų (Ruigys 1745, 78). Pavartota daugiskaita, todėl akivaizdu, kad turėta galvoje ne įprastinė vartoseną ar visuotinai priimtina kalbos norma, bet saviti, veikiausiai perkeltinės reikšmės žodžių junginiai ar sakiniai:

-
- (57) Ruigys 1745, 78_{29–33} Es hätte mir nicht angeftanden, Eitelkeiten hie = || her zu bringen, wenn es nicht bekannt wäre, daß viel || **Idiotifmi** der Sprache aus dergleichen Oden, und || von Littauifchen Weibspersonen, die mit Deutfchen || wenig zufammen kommen, gelernt werden.
-

Abiejų traktatų prieduose pateiktas šimtas retesnių lietuviškų žodžių, žodžių junginių, priešodžių ir patarlių („Wörtern, *Phrafibus* und Sprüchwörtern“), užrašytų iš gyvosios kalbos (Ruigys 1745, 84–88; plg. ir Ruigys 1735, 100–106).

1.5. Jokūbas Brodovskis. Daugiausia pastoviųjų žodžių junginių ir sakinių užfiksuota ne teoriniuose darbuose, bet žodynuose. Didžiausias ir reikšmingiausias XVIII a. leksikografijos šaltinis – rankraštinis Trempų precentoriaus Jokūbo Brodovskio (Jakob Brodowski, 1692–1744) žodynas *Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lexicon Lithuanico-Germanicum*. Pats Brodovskis antraštiniame lape nurodo besidomintiems lietuvių kalba pateikęs per du tūkstančius patarlių, per šimtą mįslių ir daug frazių:

-
- (58) B-1744, 2₅₋₁₄ Darinnen so wohl die *Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti*, als auch *Vocabula Domestica*, || item || Über zwey Taufend **Proverbia** und über ein Hundert || **Aenigmata Lithvanica** und viele **Phrafes** || anzutreffen [...]. Welches alles GOTT allein zu Ehren || und denen Liebhabern der Lithauifchen Sprache zum || Besten mit großer Mühe und Fleiß zusammen ge=||tragen
-

Žodyno pradžia ir pabaiga neišlikusi, todėl nėra žinomos teorinės Brodovskio nuostatos. Patarlės ir priežodžiai paprastai pažymėti santrumpomis *Prov.*, *Pr.*, mįslės ir minklės – *Aenigm.*, *Aen.* Galima manyti, kad frazėmis jis laiko tiek laisvuosius, tiek pastoviuosius žodžių junginius. Prie daugumos laisvųjų žodžių junginių yra Biblijos knygų nuorodos, prie pastoviųjų dažniausiai nuorodų nebūna, taigi šie gali būti užrašyti iš gyvosios kalbos (jei iš Biblijos, tai pažymimi, žr. 61–62), pvz.:

-
- (59) B-1744, 222₃₋₄ Güldene Berge verheißen Aukfo Kalnus pažadeti *i. e.* || daug pažadēt', maž laikyt'
-
- (60) B-1744, 289₄₉ Das Hertz ift mir entbrand. Szirdis mano uffidege.
-
- (61) B-1744, 293₃₁ fpeife[n] mit Thräne[n] Brodt Ašarū Dūna pennėti Ψ 80,6
-
- (62) B-1744, 296₄₅ Brülften sich paffipufti. *Hiob 15,27.* Paffikelti, iš aukšto žūrėti
-

Vis dėlto žymėjimas nėra nuoseklus, veikiausiai ir žodyno sudarytojai kai kur nebuvo aiški, kuriai kategorijai priskirti iš rėmimosi šaltinių ir gyvosios kalbos imamus vienetus.

Pirmuoju lietuvių–vokiečių kalbų frazeologizmų (plačiau prasmė) rinkiniu, arba frazeologijos žodynu, laikytinas rankraštinis priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinys *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (Aleknavičienė 2014, 140–208), saugomas Lietuvos moks-

lų akademijos Vrublevskių bibliotekoje²³. Pridurtina, kad tai tas pats rinkinys, kuris ilgą laiką tradiciškai vadintas *Anoniminiu priedžodžių, patarlių, ir mįslių rinkiniu* (Lebedys 1956, 14–17, 25–28, 48). 2011 m. atlikus rašysenos ir popieriaus vandenženklių analizę, nustatyta, kad tai Jokūbo Brodovskio autografas, išskyrus keliolika priedašų, prirašytų Gotfrydo Ostermejerio (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800), ir įrašus antraštiniame lape (Aleknavičienė 2011, 51–54; Aleknavičienė 2014, 37–42)²⁴.

Abiejuose Brodovskio rankraščiuose fiksuota tiek rašomojoje kalboje vartota leksika (daugiausia biblinė), tiek žemojo visuomenės sluoksnio (valstietijos) leksika.

Apibendrinant frazeologizmo sampratą XVIII a. I pusės Prūsijos Lietuvos lituanistikos šaltiniuose ir vertinant bendrame XVI–XVIII a. lingvistinių veikalų kontekste, pasakytina, kad 1) filologinės polemikos dalyvių veikaluose lotyniškas terminas *idiotismus* vartojamas ne vien tik įvardijant frazeologizmą kaip pastovų žodžių junginį – jo formalioji apimtis platesnė: tai pastovus žodžių junginys arba sakinys; 2) terminas suprastinas ir kaip įprastinė vartoseną, prilygstanti visuomenėje priimtai kalbos normai; 3) šiuo terminu vadinami kalbos vienetai patenka į opoziciją *gyvoji kalba*–*rašomoji kalba*; 4) terminu *idiotismus* įvardytus kalbos vienetus visi filologinės polemikos dalyviai traktavo kaip gyvajai kalbai būdingus, o rašomojoje trūkstamus ir pageidaujamus. Tokiems vienetais dėmesio skirta ir Prūsijos vokiečių kalboje.

²³ XIX a. šis rinkinys buvo Liudviko Rėzos (Ludwig Jedemin Rhesa, 1776–1840) asmeninėje bibliotekoje, po jo mirties kartu su B ir kitais rankraščiais pateko į Prūsijos valstybinį archyvą Karaliaučiuje. Dabar saugomas Liudviko Rėzos fonde: LMAVB RS: F 137–1; senoji raidinė bibliotekos fondo signatūra: 1. LR–I.

²⁴ Trijų popieriaus vandenženklių analizė leidžia rankraštį datuoti 1716–1744 m., o Ostermejerio priedašai galėjo būti prirašyti 1744–1780 m. (Aleknavičienė 2011, 42–50; Aleknavičienė 2014, 28–33, 36–37).

1.6. Johannes Georgas Bockas. Jau minėta (1.1 sk.), kad XVIII a. vokiečių lingvistinėje literatūroje terminas *idiotismus* neturėjo vienodos ir pastovios apibrėžties, nors jau amžiaus pradžioje pradėta domėtis kalbos lygmenimis, kurie nepriklausė bendrinei rašomajai kalbai. Vieni jų iš tiesų nebuvo bendri, kiti buvo būdingi su rašomąja kalba mažai susijusioms gyventojų grupėms ar jai nebūdingiems kalbos stiliams, t. y. prastuomenės leksikai, į kurią įeina ir šiurkštūs, vulgarūs žodžiai bei posakiai. XVIII a. viduryje terminas *idiotismus* įgavo kiek kitokią reikšmę – jis imamas traktuoti kaip kuriam nors regionui būdinga leksika – tiek atskiri žodžiai, tiek žodžių junginiai (Haas 1994, XXV–XXVI). Tuo metu formavosi tokios pagrindinės opozicijos: 1) *tarmė – bendrinė rašomoji kalba*; 2) *vieno regiono tarmė – kito regiono tarmė*.

Pradėti rengti tarmių leksikos žodynai. Pirmasis pasirodė Michaelio Richey Žemutinės Saksonijos žodynas *Idioticon Hamburgensis* (1 leid. 1743, 2 leid. 1755). Terminą *idioticon* Richey sukūrė siedamas su graikų *ιδιολεκτα* arba *ιδιοτικαι λεξεις*. Vis dėlto antrojo leidimo pratarmėje terminas *idiotismus* tebevertojamas reikšme ‘frazologizmas’ (Haas 1994, XXV–XXVIII).

Pagrindinė tokių žodynų sudarymo problema – ypatingų, išskirtinių, tik tam regionui būdingų, bendrinėje rašomojoje kalboje nevartojamų žodžių ir žodžių junginių atpažinimas. Šie kalbos vienetai dar vadinti *provincializmais* (*Provinzialismus*). Tokio tipo žodynuose žodžiai būdavo aiškinami, kai kurie pateikiami su frazės ar sakinio lygmens pavyzdžiais.

1759 m. Karaliaučiaus universiteto profesorius Johannes Georgas Bockas (1698–1762) Karaliaučiuje išleido žodyną *Idioticon Prussicum*, į kurį įtraukė, jo supratimu, tik šiame krašte vartojamus vokiškus žodžius ir posakius. Bockas (1759, [IV]) pastebėjo, kad pusė į Hamburgo žodyną įrašytų žodžių žinomi ir Prūsijoje, mat Prūsijos vokiečiai turi ryšių su kitų kraštų vokiečiais, o žodžiai keliaują kaip prekės – patekė į rankas, tapę savomis. Taigi atrankos problema buvo aktuali ir jam.

Įvadą Bockas pradėjo su pasitenkinimu sakydamas, kad XVIII a. vokiečių kalbai atėję laimingi laikai: pradėta rūpintis jos tobulinimu ir prancūzų kalba nebetrukdanti jos raiškai kaip anksčiau. Tik reikią visuotinio žodyno, kuris būtų sudarytas iš visose vokiečių provincijose surinktų žodžių, todėl jis, paskatintas ankstesnių kalbos tyrėjų darbų (tarp jų ir Frischo bei Gottschedo) ir padrąsintas Richey žodyno, ėmėsis sudarinėti Prūsijos tarmės žodyną. Bocko vartojamas teminas *idiotismus* suprastinas kaip 'dialektizmas':

(63) Bock 1759, Eben diefes hat mich veranlaßet, auch an die ||
 [IV]₈₋₁₃ preußifche Mundart zu dencken, die **Idiotif-**
men || meines Vaterlandes aufzufuchen, und
 durch den || überliefereten Vorrath derfelben eine
 Pflicht zu erfül=||len, welche mir die Liebe zu
 meiner Landesfprach || auferleget.

Į žodyną Bockas traukė ne tik pavienius žodžius, nors jų daugiausia, bet ir šiek tiek frazeologizmų, todėl pastarieji irgi įeina į leksinio dialektizmo sąvoką. Pratarmėje teisinamasi, kad pasenę žodžiai, papročiai, patarlės nepriklausytų aiškinamajam žodynui, bet įterpiami, nes jų reikia žodžiams nagrinėti (Bock 1759, [VIII]). Kai kuriuos kalbos vienetus (žr. 66 pavyzdį) jis apibūdino kaip tarmės „gėdos dėmės“; t. y. kaip viešai nevertotiną ir nefiksuotiną leksiką:

(64) Bock 1759, *Schur über die Augen machen*, oder || *haben*, das
 62₁₀₋₁₆ ift finfter murrifch trüb ausfehen, || von Schauer,
 oder Schur. Ift es Gleich=||niß von den Abdächern
 an den Gebäuden wor=||unter man beym Regen
 ftehet, und will fagen, || daß die Augen fich bey
 einem folchen Gefichte wie beym regnichten
 Wetter zeigen.

(65) Bock 1759, *holl und boll*, unordentlich, durch einan=||der.
 18₁₅₋₁₇ Das gieng alles über holl und boll; das || ift, in
 grôfter Eilfertigkeit.

-
- (66) Bock 1759, *Kramber*, eigentlich ein Fluchwort, welches || die
26₁₁₋₂₁ Leute bey uns unbedachtſam von der Zunge ||
ſtoſſen; nichts hört man öfterer als; *daß dich* || *der*
Kramber. In der That wird der hlli=||ſche Geiſt da-
durch verſtanden, nur daß man ihn || unter dieſen
Namen verſtecket. Mann würde || eine ziemliche
Anzahl von mehrern dergleichen || Verwnſchungen
zuſammenbringen können; || ſie ſind aber nur
Schandflecke der Mundart, und verdienen wie das
Unkraut nicht ſo wohl || gefamlet, als vielmehr
ausgerottet zu werden.
-

Vliau Bocko odynu rmsi kiti vokiei leksikos tyr-
jai. Tarp Prsijoje vartojam odi Bockas pateik *beschla-*
gen ir iliustravo j prieodiu *Er iſt auf allen Vieren beschlagen*.
T pat prieodi pateik ir Georgas Ernstas Hennigas odyne
Preuiſches Wrterbuch (1785), išėjusiam Karaliaučiuje, taip
pat Hermannas Frischbieras ten pat išleistame Prūsijos patarlių
ir prieodi rinkinyje *Preuiſche Sprichwrter und volksthm-*
liche Redensarten (1864), Hennig nurodydamas kaip ſaltin.
Toks pat vokiškas priežodis, beje, jau buvo užfiksuotas PR bei
B, taigi dar iki paſirodant minėtiems žodynams, plg.:

-
- (67) Bock 1759, *beſchlagen*, verſchmitzt, ſchlau. Er iſt || auf allen
3₂₆₋₂₈ Vieren beſchlagen. In Niederſach=||ſen heißt es
verſchlagen.
-
- (68) Hennig 1785, *Beſchlagen*, *Adject.* ſo viel als verſchmitzt und ſchlau,
26₃₅₋₃₉ || iſt hergenommen vom Pferde, und ſagt man von
ei=||nem liſtigen Menſchen, er iſt beſchlagen auf
allen || Vieren, weil ein ſolches Pferd ſichre Tritte
thut. || Anderwärts ſagt man verſchlagen.
-
- (69) Frischbier Er iſt auf allen Vieren beſchlagen. || Hennig. S.
1864, 15₂₉₋₃₁ 26. Auch mit dem Zufatze: und hat noch || ein
Hufeifen in der Taſche.
-

(70) PR –1744, 8v I _{1–2}	Iis Wilko r̃ytas ir išbiktas. Er ift auff allen viere[n] beſchlage[n].
(71) B –1744, 228 _{5–6}	Er ift auff allen Viere[n] beſchlage[n]. Iis Wilko r̃ytas ir išbiktas /c 3mogus d[er] Menſch.

Taigi termino *idiotismus* reikšmė XVIII a. viduryje šiek tiek pasislinko – įgavo ne tik frazeologizmo, bet ir leksinio dialektizmo ar leksinio regionalizmo požymių.

2. Terminai XVIII a. lituanistikos šaltinių tyrimuose.

Straipsnio įvade minėta, kad senųjų lituanistikos šaltinių tyrėjams frazeologizmo kaip pastovaus, vientisės reikšmės ir vaizdingo žodžių junginio reikšmė per siaura. Čia reikia plačiosios – kai svarbiausiu skiriamuoju požymiu laikomas ne tik žodžių junginio, bet ir sakinio pastovumas. Senosios raštijos tyrimams būtina tokia apibrėžtis: frazeologizmas – pastovus žodžių junginys arba sakiny. Joje nepabrėžiamas vaizdingumas ar idiomiškumas ir nesiribojama vien tik žodžių junginiu.

Tai leidžia frazeologizmams priskirti ne tik vaizdingus idiominius, bet ir įvairių tipų pastoviuosius žodžių junginius bei sakinius: tarp jų ir tokius mažuosius tautosakos žanrus kaip patarlės, priežodžiai, mįslės, aforizmai, sentencijos, pasakų, žaidimų, skaičiuočių, mėgdžiojimų elementai, keiksmi, ritualų ir maldų žodžiai, etiketo frazės. Čia įeina net ir žinomos citatos ir kitokie trumpi posakiai, jei tik jie sustabarėję, visuotinai paplitę, atkuriami iš atminties, o trūkstamos grandys nesunkiai atspėjamos (Marcinkevičienė 2001, 81–98). Prie jų šliejasi ir kolokacijos, nors jos kelia problemų dėl perkeltinės reikšmės nustatymo visam junginiui arba tik vienai jo daliai ir junginio pastovumo įvertinimo. Kolokacijų pastovumą lemia vartojimo įprastumas (konvencionalumas), o jį nustatant atsiranda subjektyvumo (Bielinskienė, Kovalevskaitė, Rimkutė, Vilkaitė 2017, 83–101). Laisvojo žodžių junginio ir kolokacijos atskyrimo problema aktuali ir senųjų lituanistikos šaltinių tyrėjams.

Kodėl plačioji sąvoka ypač svarbi istorinei frazeologijai? XVIII a. I pusėje ‘frazeologizmo’ reikšme dažniausiai vartojamas terminas *idiotismus*. Kaip rodo 1 skyriuje duoti pavyzdžiai iš XVI–XVIII a. lingvistikos veikalų, kalbos savitumui pagrįsti pasitelkiami ne tik pastovieji žodžių junginiai, bet ir pastovieji sakiniai: patarlės, priežodžiai, sentencijos. Net ir autoriams siekiant juos atskirti, neretai pasitaiko ne tai grupei priklausančių vienetų. Senuosiuose lituanistiniuose žodynuose ir tautosakos rinkiniuose pastovieji žodžių junginiai ir sakiniai fiksuojami nedarant atrankos – jie pateikiami visi kartu kaip saviti kalbos faktai, lemiantys jos išskirtinumą.

Mokslininkai – tiek kalbininkai, tiek tautosakos tyrėjai – dabar irgi nelinkę daryti atrankos – jie nenori siaurinti savo tyrimų srities. Būtent todėl istorinei frazeologijai – tiek kaip kalbotyros mokslui, tiek kaip frazeologizmų visumai – būtina plačioji frazeologizmo samprata, apimanti ne tik pastoviuosius žodžių junginius (arba frazemas), bet ir pastoviuosius sakinius (arba frazeotekstemas) (plg. Eckert 1991, 13–18). Frazemoms paprastai būdingas įvairaus lygmens idiomiškumas ir ėjimas sakinio dalimis (tai frazeologizmai siaurąja prasme), o frazeotekstemoms – apibendrinamoji reikšmė ir savarankiško sakinio forma.

Laikantis tokio požiūrio, ir į pačią frazeologiją galima žiūrėti daug plačiau, traktuoti kaip socialinio ir kultūrinio tapatumo konstravimo bei rekonstravimo įrankį. Kitaip sakant, jų visuma sudaro sąlygas parodyti, kaip frazeologija padeda bendruomenei konstruoti socialinę ir kultūrinę tapatybę. Lygiai taip pat, analizuojant visumą, išsiplėčia galimybės atskleisti, kaip atpažinti tapatybės ribų brėžimo mechanizmą ir rekonstruoti socialinio bei kultūrinio gyvenimo turinį. Vienas toks tyrimas jau atliktas remiantis minėtame rankraštiniam priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel* užfiksuota frazeologija (Aleknavičienė 2014, 140–208).

Frazeologija gerai parodo bendruomenėje buvusius įtampos židinius ir galimus jų slopinimo būdus. Socialinėje plotmėje

įtampa matyti tarp asmens ir apskritai bendruomenės, tarp atskirų socialinių grupių (vyrų ir moterų, tėvų ir vaikų, pavaldinių ir valdančiųjų), taip pat tarp etninių grupių, o kultūrinėje plotmėje – tarp ikikrikščioniškojo ir krikščioniškojo tikėjimo sąveikos. Frazeologizmai gana gerai atspindi socialinę tapatybę – parodo, kokiai socialinei grupei save priskiria lietuvininkai, kaip supranta jos išskirtinumą ir su kokiais grupėmis savęs nelinkę tapatinti, plg.:

-
- (72) B–1744, 195_{15–18} *Prov* Lietuwninkams (Burams) prie Raumens, o Kunigams²⁵ prie Kaulélo (*fc* Mėlą dūk walgit) Einem Arbeiter muß mann keine niedliche Speife vorfetzen.
-
- (73) B–1744, 379_{14–16} Edelmon's (*fc*: piktas) o Szū *alii* Wėlnas, wiena miera Ein bößer gottlofer Edelmann und ein Hund *alii* Teuffel ift gleich viel.
-
- (74) B–1744, 379_{29–36} Kadd' Stubboj' mano Waiku netilptu, tadd ne leifcia fawo Waiką po Edelmonu flužyt'. Wenn meine Kinder in meiner Stube nicht mehr Raum hätte, fo wolt ich doch keinen v[on] denen unter[m] Edelmann dienen laßen.
-
- (75) B–1744, 379_{25–28} Mes bedneji Lietuwninkai Edelmonais, Kunigais, i Pékla netilpim'. Wir arme Litthauer werd[en] vor groß[en] H[erren] und Edelleu- the nicht in die Hölle hinein koñe[n] köñe[n].
-

Iš frazeologizmų, kuriuose minimi kitataučiai, išryškėja kalbės kaip neatsiejamos tapatybės dalies svarba: tai vienas svarbiausių riboženklių, atskiriančių *savuosius* nuo *svetimųjų*. B du kartus užfiksuota frazema *aklas vokitis*:

²⁵ Germanizmas *kunigas* XVI–XVIII a. vartotas dažniausiai reikšme 'ponas, valdovas, bajoras; kunigaikštis', rečiau 'krikščionių dvasininkas'.

(76) B –1744, 270₂₃ Aklas Wokietis Ein blinder Teutfcher

(77) B –1744, 346₃₂ Prov Der blinde Deutfche Aklas Wokietis

Pažyma *Prov.* rodo, kad tai nėra laisvasis žodžių junginys. Viena iš būdvardžio *aklas* reikšmių – ‘nemokytas, tamsus’, plg. LKŽe s. v. āklas: 6. *nemokytas, tamsus* [apie žmogų]: Aklas lietuvininkas [lietuviškai *temoka*] N, taip pat LKŽe s. v. vókietis: 1. *vokiečių tautos žmogus*: Aklas vokietis [*kvailas, kuris vokiškai temoka*] B, B270,346, MŽ468, N, Sch113, M). Taigi šia frazema apibūdinamas lietuviškai nemokantis vokietis. Negalėjimas susikalbėti laikytas ne savo, bet kito trūkumu.

Dar vienos tautybės atstovas figūruoja frazeologizme, kuriame kalbama apie tai, kas daryti beprasmiška:

(78) PR –1744, Sa Szatu bei Klebonu nebinek. Wer nichts hat
17r I_{11–14} zu fchaffe[n], der nehm ein Hur, kauff ein Uhr, v.
fchlag d[en] Pfaff[en], fo wird er allemahl hab[en]
was zu fchaff[en].

(79) B –1744, Prov Su Szattu beÿ Klebonu ne bilinek Wer nichts
971_{20–22} hat zu fchaffe[n], der nehm ein Hur, kauff ein Uhr
und fchlag de[n] Pfaff[en], fo wird er allemahl
hab[en] was zu fchaff[en].

Šatais (vok. *Schotte* ‘škotas, Škotijos gyventojas’) vadinti keliaujantys prekyautojai škotai: jie Prūsijos valdžios įsakuose minimi nuo XVI a. Škotai paprastai menkai temokėjo lietuviškai. Johannas Arnoldtas Brandas (1702, 108) kelionių veikale *Reyssen durch die Marck Brandenburg, Preussen, Churland, Liefland, Pleßcovien, Groß-Naugardien, Tweerien und Moscovien* pateikė posakį apie škotus ir paaiškinimą, leidžiantį netgi manyti, kad šatais lietuvininkai vadino visus svetimšalius, su kuriais negalėjo susikalbėti. Prekeivio ir kunigo PR ir B priskyrimas tai pačiai kategorijai, t. y. žmonėms, su kuriais geriau nesiaiškinti, taip pat suponuoja, kad tiek vienas, tiek kitas laikyti kitokiais negu jie patys ir su jais geriau neturėti reikalų. Nuostata menkinti kitas

kalbines grupes ir apskritai kitataučius – tarptautinis reiškiny. Nedidelis tokių frazeologizmų kiekis liudija, kad ryškiūs įtampos etniniu požiūriu Prūsijos Lietuvoje XVIII a. veikiausiai nebuvo. Savo ruožtu lietuvininkai – gana uždara etninė grupė, nesiekusi dialogo su kitomis, išlaikiusi socialinę distanciją.

Kultūrinei tapatybei didelę reikšmę turi konfesinė priklausomybė – tikėjimas yra labai reikšminga, kai kada net esminė daugelio kultūrų tapatybės dalis. Frazeologizmai rodo, kad XVIII a. lietuvininkų religinis tapatumas dvilypis – akivaizdūs sinkretizmo reiškiniai liudija oficialiosios religijos ir senojo tikėjimo elementų sampyną. Frazeologizmai, kuriuose minima Žemynėlė, Laima, Deivis, Perkūnas ir kiti, rodo ikikrikščioniškųjų dievų ir dievybių įtaką lietuvininkų pasaulėjautai. Tuo tarpu bažnyčia netapatinama su sakralia vieta, ji neturi dvasingumo užtaiso. Tai gerai atskleidžia minklės:

-
- (80) B –1744, 483_{pršt.} *Ænig* Kas puikias Bažnyčioj'? R Musle.
-
- (81) B –1744, 971_{20–22} Ko ner Bažnyčioj' R Kakalio.
-
- (82) PR –1744, 39r II_{2–3} I Bažnyčia eidams, ka pirma immi tarp Rietu. R Slenkfti.
-
- (83) PR –1744, 10v II_{3–7} Kas yra ir už Kornycze Bažny{ci}os aukščiaus «←aukščie», o nupulda{m}s p{a}ikas? R Żwirblŷs, nupuldams «←nupuldas» p{a}ikas Szudas Żwrblŷo «err. Żwirblŷo» puikęŷ lengwaŷ nupŷl.
-

Visa tai kartu su neigiamu kunigų vertinimu laikytina vidiniu priešinimusi ir krikščioniškojo kulto tarnams, ir institucijoms. Frazeologija liudija lietuvininkų siekį išsaugoti savo prigimtine gyveneną. Senasis tikėjimas yra svarbi jų kultūrinės tapatybės dalis.

Analizuojant frazeologizmus, suprantamus plačiąja prasme, galima gauti įvairiapusės informacijos apie juos vartojusią bendruomenę. Jie gali būti vertinami ne tik kaip socialinio ir kultūrinio gyvenimo konstravimo, bet ir kaip rekonstravimo įrankis. Tyrimų patikimumui ir išvadų pagrįstumui būtina frazeologizmų visuma.

Išvados

1. *Frazeologizmo* ir *frazeologijos* terminas XVIII a. lituanistikos šaltiniuose nevartojamas. XVIII a. pradžios filologinės polemikos šaltiniuose – Michaelio Mörlino, Jono Šulco, Jokūbo Perkūno veikaluose – vartotas lotyniškas terminas *idiotismus* aiškiai neapibrėžtas. Jis suprastinas dvejopai: 1) ‘frazeologizmas’, t. y. ‘pastovusis žodžių junginys ar sakinys’; 2) ‘įprastinė vartoseną, visuomenės pripažinta kalbos norma’. XVII–XVIII a. vokiečių lingvistinėje literatūroje vartojami terminai *idiotismus* ir *frazė* bei *frazeologija* vienodos apibrėžties taip pat neturi. Terminas *idiotismus* XVIII a. I pusėje čia dažniausiai vartojamas ‘frazeologizmo’ reikšme, o II pusėje – jau dažniau kaip ‘leksinis dialektizmas’ ar ‘leksinis regionalizmas’.

2. Dėl aiškiai neapibrėžtos frazeologizmo bei frazeologijos sampratos XVIII a. lituanistikos šaltiniuose ir nenusistovėjusios jų sampratos XVIII a. lingvistinėje vokiečių literatūroje terminus *frazeologizmas* ir *frazeologija* tikslinga vartoti ne siaurąja, bet plačiąja prasme, t. y. svarbiausiu skiriamuoju frazeologizmo požymiu laikyti ne tik žodžių junginio, bet ir sakinio pastovumą ir nepabrėžti vaizdingumo arba idiomiškumo. Siūloma tokia apibrėžtis: frazeologizmas – pastovus žodžių junginys ir sakinys, o frazeologija – tokių frazeologizmų visuma ir juos tirianti lingvistikos šaka.

3. Plačioji analizuojamų terminų samprata senųjų lituanistikos šaltinių tyrėjams būtina dar dėl dviejų priežasčių: 1) senuosiuose žodynuose, etnografijos veikaluose, mažųjų tautosakos žanrų rinkiniuose pastovieji žodžių junginiai ir sakiniai fiksuoti nedarant atrankos – jie pateikti kartu kaip saviti kalbos faktai, todėl turi būti tiriami kaip visuma; 2) jų visuma reikalinga ir tiriant juos vartojusią kalbinę bendruomenę – frazeologizmus plačiąja prasme galima traktuoti kaip socialinio ir kultūrinio tapatumo konstravimo bei rekonstravimo įrankį, t. y. remiantis frazeologizmų analize, atpažinti tapatybės ribų brėžimo mechanizmą ir rekonstruoti socialinio bei kultūrinio gyvenimo turinį.

Šaltiniai ir literatūra

Aleknavičienė Ona 2011, Rankraštinio šaltinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* atribucija, *Archivum Lithuanicum* 13, 39–72.

Aleknavičienė Ona 2012, Gotfrydo Ostermejerio prieraišai Jokūbo Brodovskio rankraščiuose: *Litauische Sprichwörter und Rätsel* ir *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*, *Acta Linguistica Lithuanica* LXVII, 23–51.

Aleknavičienė Ona 2014, *Jokūbo Brodovskio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys* *Litauische Sprichwörter und Rätsel: Monografija, kritinis leidimas su faksimile ir indeksais*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Aleknavičienė Ona 2016, Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel*, *Archivum Lithuanicum* 18, 9–46.

Aleknavičienė Ona, Schiller Christiane 2002, Rastas antras Michaelio Mörlino *Principium primum in lingua Lituonica* (1706) egzempliorius, *Archivum Lithuanicum* 4, 79–98.

Aleknavičienė Ona, Schiller Christiane 2008, *Jokūbo Perkūno traktatas* Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift: *Kritisinis komentuosas leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

B – *LEXICON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM* Darinnen so wohl die *Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti, als auch Vocabula Domestica item Über zwey Taufend Proverbia und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrases anzutreffen und also wo nicht gantz völlig doch ziemlich Compleet ift. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauischen Sprache zum Besten mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen. von Jacobo Brodowsky Præcentor Trempenfi*, [prieš 1744]; LMAVB RS: F 137–15.

Bielinskienė Agnė, Kovalevskaitė Jolanta, Rimkutė Erika, Vilkaitė Laura 2017, Dėl kolokacijų ir frazeologizmų atpažinimo kriterijų, *Kalby studijos* 31, 83–101.

BLKŽe – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, redaktorių kolegija: Danutė Liutkevičienė (vyriausioji redaktorė), Gertrūda Naktinienė, Ritutė Petrokienė, Dovilė Svetikienė, Klementina Vosylytė, Jolanta Zabarskaitė, programuotojas Vikis Satkevičius, <<http://bkz.lki.lt/>>.

Bock Johann Georg 1759, *IDIOTICON PRUSSICUM oder Entwurf eines Preußischen Wörterbuches, Darin die deutsche Redensarten und*

Ausdrücke die allein in hiefigem Lande gebräuchlich find, zusammen getragen und erörtert werden sollen, eröffnet von Johann George Bock, der Akademie zu Königsberg Profeffor Ordinarius. 1759. Königsberg, in Verlag der Woltersdorfifchen Buchhandlung.

Bödiker Johann 1690, *Grund=Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben / Samt einem Bericht vom rechten Gebrauch Der Vorwörter / Der Studierenden Jugend und allen Deutschliebenden zum Besten Vorgeftelelet von IOHANNE BÖDIKERO, P. Gymn. Svevo-Colon. Rector. In Verlegung des Verfassers. Cöln an der Spree / Druckts Ulrich Liebert / Churf. Br. Hof=Buchdr.*

Bödiker Johann, Friſchen Johann Leonhard, Wippel Johann Jacob 1746, *Johann Bödikers Grundſätze Der Teutschen Sprache Mit Deſſen eigenen und Johann Leonhard Friſchens vollſtändigen Anmerkungen. Durch neue Zuſätze vermehret von Johann Iacob Wippel Nebſt nöthigen Regiſtern. BERLIN Verlegts Chriſtoph Gottlieb Nicolai.*

Brand Johann Arnoldt 1702, *Johan=Arnoldts von Brand [...] REYSEN / durch die Marck Brandenburg / Preuffen / Churland / Liefland / Pleßcovien / Groß=Naugardien / Tweerien und Moſcovien: in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Länder / wie auch der Lithauwer [...] ange-mercket [...] Wefel / In Verlag Iacobs von Wefel / Buchhändlers daſelbſ.*

Brodovskis Jokūbas 2009, *Lexicon Germanico=Lithvanicom et Lithvanico=Germanicom. Rankraštiniſ XVIII amžiaus žodynas. Dokumentiniſ leidimas su fakſimile, perraſu ir žodžių indeksu 1–3, parengė Vincetas Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.*

Burger Harald ⁴2010, *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin: Schmidt.

Citavičiūtė Liucija (par.) 2008, *Jono Šulco Ezopo pasakėčios*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Comenius Johann Amos 1657, *Artis oratoriae Sive GRAMMATICAE ELEGANTIS, I. A. COMENII OPERA DIDACTICA OMNIA. [...] AMSTERDAMI, Impenſis D. LAURENTII DE GEER, Excuderunt CHRISTOPHORUS CUNRADUS, & GABRIEL à ROY. Anno M. DC. LVII, 454–540.*

DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyriausiasis redaktorius Stasys Keinys, 7-as patais. ir papild. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012 (elektroninis variantas, 2015; atnaujinta versija, 2017: <<http://lkiis.lki.lt/dabartinis;jsessionid=7FCC6E4C38456E666DB66EB848A7F6F1>>).

Drotvinas Vincentas (par.) 2008, *Michaelio Mörlino traktatas Principium primum in lingua Litvanica. Dokumentinis leidimas ir studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Eckert Rainer 1991, *Studien zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen (unter Berücksichtigung des Baltischen). Slavistische Beiträge* 281, München: Verlag Otto Sagner.

Eismann Wolfgang 2002, Gibt es phraseologische Weltbilder? Nationales und universales in der Phraseologie, *Wer A sägt, muss auch B sägen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung, aus dem Westfälischen Arbeitskreis*, herausgegeben von Dietrich Hartmann und Jan Wirrer, Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, 107–126.

Frischbier Hermann 1864, *Preußische Sprichwörter und volksthümliche Redensarten, Gefammelt von H. Frischbier*, Königsberg C. Th. Nürnberger.

Goclenius Rodolphus 1601, *OBSERVATIONVM LINGVÆ LATINÆ, SIVE PVRI SERMONIS ANALECTA RODOLPHO GOCLENIO [...] TYPOGRAPHEO PALTHENIANO*, quod est in nobili Francofurto, M. D C I.

Gottsched Johann Christoph ²1749, *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst, Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts abgefasst von Johann Christoph Gottscheden. Zweyte verbesserte und vermehrte Auflage [...] Leipzig, Verlegts Bernhard Christoph Breitkopf.*

Gottsched Johann Christoph ³1752, *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst, Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts abgefasst, und bey dieser dritten Auflage merklich vermehret von Johann Christoph Gottscheden. [...] Leipzig, Verlegts Bernhard Christoph Breitkopf.*

Gottsched Johann Christoph ³1762, *Vollständigere und Neuerläuterte Deutsche Sprachkunst, Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und itzigen Jahrhunderts abgefasst, und bey dieser fünften Auflage merklich verbessert, von Johann Christoph Gottscheden. [...] Leipzig, Verlegts Bernh. Christ. Breitkopf und Sohn.*

Grigas Kazys 1976, *Lietuvių patarlės. Lyginamasis tyrinėjimas*, Vilnius: Vaga.

Haas Walter (Hrsg.) 1994, *Provinzialwörter. Deutsche Idiotismensammlungen des 18. Jahrhunderts*, Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Hennig Georg Ernst Sigismund 1785, *Preußisches Wörterbuch, worinnen nicht nur die in Preußen gebräuchliche eigenthümliche Mundart und was sie sonst mit der niederfächsischen gemein hat, angezeigt, sonder*

auch manche in preußischen Schriftstellern, Urkunden, Documenten und Verordnungen vorkommende veraltete Wörter, Redensarten, Gebräuche und Alterthümer erklärt werden, im Namen der Königlich Deutschen Gesellschaft zu Königsberg herausgegeben von G. E. S. Hennig, Königl. Preuß. Kirchen- und Schulenrath, Pfarrer im Löbnicht, Aufseher der v. Wallenrodtschen Bibliothek, und Direktor der Königl. deutschen Gesellschaft. Königsberg, 1785. in Commiſion in der Dengeſchen Buchhandlung. gedruckt bey D. C. Kanter, Königl. Hofbuchdrucker.

Jakaitienė Evalda 2005, *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Jakaitienė Evalda 2010, *Leksikologija. Studijų knyga*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kessler Martina D. 2010, *Viel Köche versaltzen den Brey und Bey viel Hirten wird übel gehütet. Diachrone Betrachtung der Variantenvielfalt phraseologischer Formen in Werken ab dem 16. Jahrhundert*, Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang.

Kleinas Danielius 1654, *M. DANIELIS KLEINII COMPENDIUM LITVANICO-GERMANICUM, Oder Kurtze und gantz deutliche Anführung zur Littaufschen Sprache / wie man recht Littaufsch lesen / schreiben und reden sol. Cum Privilegio S.R.M. Pol. & Seren. Elect. Brandenb.* Königsberg / Gedruckt und verlegt durch Iohann Reufnern / M.DC.LIV; internetinis leidinys: Danielius Kleinas, *Compendium Litvanico-Germanicum*, 1654, parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011, <www.lki.lt/seniejirastai/>.

Kleinas Danielius 1653, *GRAMMATICA Litvanica Mandato & Auctoritate SERENISSIMI ELECTORIS BRANDENBURGICI adornata, & præviâ Censurâ primùm in lucem edita à M. DANIELE Klein / Pastore Tilf. Litv. Præmissa est ad Lectorem Præfatio non minus utilis, quàm necessaria, Cic. de Clar. Orat. Nihil simul est & inventum & perfectum.* REGIOMONTI, Typis & sumptibus JOHANNIS REUSNERI, Anno χριστογονίας cIo Io. LIII; internetinis leidinys: Danielius Kleinas, *Grammatica Litvanica*, 1653, parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011, <www.lki.lt/seniejirastai/>.

KTŽ – Gaivenis Kazimieras, Keinys Stasys (sud.) 1990, *Kalbtyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa.

Lebedys Jurgis 1956, *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas (I–XX, 1941–2002)*: elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Riturė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (²2008), <www.lkz.lt>.

Marcinkevičienė Rūta 2001, Tradicinė frazeologija ir kiti sustabarėję kalbos vienetai, *Lituanistica* 4(48), 81–98.

Mieder Wolfgang 2006: „*Andere Zeiten, andere Lehren*“. *Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation. Phraseologie und Parömiologie* 18, Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH.

Mörlin Michael 1706, *Zur wollmeinenden Vereinigung Und Einmüthigen Bedencken über das PRINCIPIUM PRIMARIUM In Lingva Lithvanica, In den Worten: LOQVENDUM CUM VULGO, enthalten [...]* M. Mörlin. P. Gumb. Königsberg / gedruckt In der / von Sr. Königl. Majest. privilegirten / Georgifchen Buchdruckerey; internetinis leidinys: <www.lki.lt/seniejirastai/>.

Ostermeyer Gottfried 1791, *Neue Littauische Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenschen Gemeine Pastore Seniore und der Königlich=Deutschen Gefellschaft zu Königsberg Ehren=Mitglied*. Königsberg, 1791. gedruckt bey G. E. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler.

Palm Christine ²1997, *Phraseologie: Eine Einführung*, Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Perkūnas Jokūbas 1706, *Wolgegründetes Bedencken / Über die / Ins Litthausche / Ubersetzte zehen Fabeln Æsopi, Und derselben passionirte Zuschrift / Auf Begehren eines Liebhabers der Litthauschen Sprachen / Aufgesetzt von Iacob Perkhun / Pfarrern zu Walterkehmen*. Leipzig und Franckfurt / Anno 1706; internetinis leidinys: <www.lki.lt/seniejirastai/>.

PR – [Brodovskis Jokūbas ~1716–1744,] *Littauische Sprichwörter und Räthsel*, LMAVB: F 137–1; internetinis leidinys: <www.lki.lt/seniejirastai/>.

Quandt, Johann Jacob prieš 1772, *Preuss. Presbyterologie*; GStA PK: XX. HA Hs. Nr. 2. Bd. 4.

Ruigys Pilypas 1735, *MELETEMA, è re ipfa, Autoribus variis, atq[ue] experientia, sifrens LINGVAM Lituanicam [...] à Philippo Ruhigio, Insterb. Pruffo, Ecclesie Walterkemensis in Districtu Insterburgenfi Pastore Germanico-Lituanico*.

Ruigys Pilypas 1745, *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften; Aus vielen Scribenten, und eigener*

Erfahrung, mit Fleiß angestellet, und zu reiferer Beurtheilung der Gelehrten, zum Druck gegeben, von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Insterburg. Königsberg, druckts und verlegt Johann Heinrich Hartung.

Ruigys Pilypas 1747, *Littauisch=Deutsches und Deutsch=Littauisches Lexicon, Worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowol in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gefellschaften vorkommen, befindlich ist [...] von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen Hauptamtes. Königsberg, druckts und verlegt I. H. Hartung.*

Ruigys Pilypas 1986, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė. Vilnius: Vaga.

Sapūnas Kristupas, Šulcas Teofilis 1673, *COMPENDIUM GRAMMATICÆ LITHVANICÆ Theophili Schultzens Past: Cattenov, REGIOMONTI: Typis Friderici Reufneri, [...] Aō: 1673; internetinis leidinys: Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas, Compendium grammaticae Lithvanicae, 1673, parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2010, <www.lki.lt/seniejirastai/>.*

Sapūno ir Šulco gramatika, įžangos straipsnį parašė ir gramatiką iš lotynų kalbos išvertė Kazimieras Eigminas, pratarinę ir žodį apie a. a. K. Eigminą parašė bei indeksą sudarė spec. redaktorius Bonifacas Stundžia, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Scaliger Julius Caesar 1557, *IVLII CÆSARIS SCALIGERI EXOTERICARVM EXERCITATIONVM LIBER QVINTVS DECIMVS DE SVBTILITATE, AD HIERONYMVM CARDANVM. [...] LVTETIÆ, Ex officina typographica Michaelis Vaſcofani, uia Iacobæa, ad infigne Fontis. M. D. LVII.*

Schottelius Justus Georgius 1663, *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HaubtSprache [...] Ausgefertiget Von JUSTO-GEORGIO SCHOTTELIO [...] Braunſchweig / Gedrukt und verlegt durch Chriſtoff Friederich 3illigern / Buchhändler. Anno M. DC. LXIII.*

Šulcas Jonas 1706, *Die Fabuln ÆSOPI, Zum Versuch Nach dem PRINCIPIO Lithvanicæ Lingvæ, Littauisch vertiret Von Johann Schultzen / S. Minift. Cand. Königsberg / gedruckt in der / von S. K. M. privilegirten / Georgifchen Buchdruckerey; internetinis leidinys: <www.lki.lt/seniejirastai/>.*

TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera.

THE CONCEPT OF FRAZEOLGY
IN THE LITUANISTIC SOURCES
OF 18TH CENTURY

Summary

This article addresses the problem of the concepts *phraseologism* and *phraseology* in modern linguistic literature. It analyses the history of the concepts *phraseologism* and *phraseology* in the Lituianistic sources of Prussian Lithuania (Lithuania Minor) of 18th century and strives to justify the need to use these terms in their broad rather than narrow sense.

The terms *phraseology* and *phraseologism* are not used in any Lituianistic sources of the 18th century. The Latin term *idiotismus*, used in the early 18th century philological polemic sources, such as Michael Mörlin's, Johann Schultz's and Jacob Perkuhn's works, is not clearly defined. It could be understood either as (1) a peculiar saying or a figurative expression (i.e., a stable word combination or sentence) or (2) a case of common usage, a language norm recognized by society. The Latin terms *Idiotismus*, *Phrase*, *Phraseologie*, used in the German linguistic literature of the 17th–18th centuries, are not clearly defined either.

Due to the lack of clear definitions of the concepts *phraseologism* and *phraseology* in the Lituianistic sources of the 18th century and in the 18th century German linguistic literature, it would be appropriate to use the terms *phraseologism* and *phraseology* in their broad rather than narrow sense, i.e., to regard the stability of not only a word combination but also of a sentence as a distinctive feature of a *phraseologism* without emphasizing figurativeness or idiomaticity. The suggested definition would be as follows: a *phraseologism* is a stable word combination or sentence.

The researchers of old Lituianistic sources need the broad definition for two more reasons. First, in the old dictionaries, ethnographic works, and collections of small folklore genres, stable word combinations and sayings were recorded without selection; as they were presented together as specific linguistic facts of some regional variety, they should be analysed as wholes. Second, these combinations and sayings should also be taken as wholes in the analysis of the speech community that used them – phraseologisms, in the broad sense, can be treated as (re)constructive instruments of social and cultural identity, i.e., the analysis of phraseologisms could be used to recognize the mechanism defining the boundaries of identity and to reconstruct the content of social and cultural life.